

Nederlandse banken in de kledingsector: de praktijk

Een praktijkonderzoek voor de Eerlijke Bankwijzer

Profundo

economisch onderzoek

Nederlandse banken in de kledingsector: de praktijk

Een praktijkonderzoek voor de Eerlijke Bankwijzer (Oxfam Novib, Milieudefensie, Amnesty International, FNV Mondiaal en Dierenbescherming) in samenwerking met de Schone Kleren Campagne

30 september 2010

**Jan Willem van Gelder
Denise Kouwenhoven
Anniek Herder
Anna van Ojik**

**Profundo
Radarweg 60
1043 NT Amsterdam
Tel: 020-8208320
E-mail: profundo@profundo.nl
Website: www.profundo.nl**

Inhoudsopgave

Samenvatting	.....	i
Inleiding	.....	1
Hoofdstuk 1	Arbeidsrechten in de kledingindustrie	2
1.1	Inleiding	2
1.2	Productie van grondstoffen.....	2
1.3	Productie van materialen.....	3
1.4	Productie van kleding en schoeisel.....	5
1.5	Kledingsector in Nederland.....	8
1.6	MVO en ketenverantwoordelijkheid	8
Hoofdstuk 2	Onderzoeksopzet en methodologie	13
2.1	Onderzoeksdoel	13
2.2	Definities.....	13
2.3	Onderzoeksopzet	14
2.4	Beoordeling	15
2.5	Gesprekken	16
Hoofdstuk 3	Nederlandse banken in de kledingsector	17
3.1	Respons.....	17
3.2	Gespreksresultaten en beoordeling per bank.....	17
3.3	Overzicht scores	27
3.4	Analyse	29
3.5	Aanbevelingen.....	32
Bijlage 1	Problematische kledingproducenten en hun afnemers	34
Bijlage 2	Vragenlijst	36
Bijlage 3	Literatuurverwijzingen	40

Samenvatting

In de kledingsector komen schendingen van arbeidsrechten, lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden op grote schaal voor. Omdat de toeleveringsketens lang en complex zijn, hebben de meeste bedrijven in de kledingsector direct of indirect met deze problemen te maken. Banken die in deze sector investeren moeten daarom goed nagaan of de bedrijven waarin zij investeren en hun toeleveranciers (blijven) voldoen aan de criteria die door de Eerlijke Bankwijzer zijn geformuleerd op het gebied van arbeidsrechten in de maakindustrie. Dit onderzoek heeft tot doel om na te gaan of en hoe de banken die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht dit controleren en waarborgen.

De toeleveringsketen van de kledingsector kan worden ingedeeld in drie verschillende schakels:

- Productie van grondstoffen (katoen, vlas, wol, e.a.)
- Productie van materialen (textiel, leer, e.a.)
- Productie van kleding en schoeisel

In al deze schakels komen schendingen van arbeidsrechten en -omstandigheden voor. Aan het begin van de keten, bij de productie van grondstoffen en de bewerking ervan, is vooral de milieubelasting een veelbesproken onderwerp. Maar ook de arbeidsomstandigheden zijn vaak slechts. Arbeiders op onder meer katoen- en vlasplantages worden gedwongen lange dagen te werken en worden blootgesteld aan gevaarlijke omstandigheden, omdat ze werken met giftige stoffen en gevaarlijk gereedschap. Ook kinderarbeid en dwangarbeid komt voor op plantages, voornamelijk in Centraal Azië.

In de tweede schakel van de keten, de productie van materialen, krijgen werknemers ook geregeld te maken met giftige stoffen en lawaaige machines. Het negeren van arbeids- en vakbondsrechten komt in deze schakel ook veel voor.

De arbeidsproblemen in de laatste schakel, de productie van kleding, zijn het meest wijdverbreid. Gevaarlijk werk, lange werkweken, lage lonen, blootstelling aan gezondheids- en veiligheidsrisico's, gebrek aan zekerheid en *gender*-discriminatie zijn een paar van de problemen waar werknemers in deze sector mee te maken hebben. Ook komen kinderarbeid en dwangarbeid helaas nog steeds voor.

Bedrijven in de drie genoemde schakels van de kledingketen zijn vooral buiten Nederland gevestigd. In Nederland zijn echter wel veel merkproducenten gevestigd (die veelal werken met buitenlandse toeleveranciers), evenals vele kledingsafnemers (variërend van grote winkelketens tot kleine kledingzaken). Om een antwoord te vinden op de arbeidsproblemen in de kledingketen, staan binnen deze Nederlandse kledingsector de concepten *Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO)* en *ketenverantwoordelijkheid* al jaren hoog op de agenda. Gedurende deze jaren zijn er veel initiatieven, zoals gedragscodes, ontstaan die MVO en ketenverantwoordelijkheid in de sector moeten bevorderen. De variëteit aan verschillende initiatieven bevordert echter niet altijd het overzicht.

De Nederlandse banken zijn bij deze thema's betrokken, soms omdat zij leningen vertrekken aan - of beleggen in - buitenlandse bedrijven in de toeleveringsketen van de kledingsector. Maar ook als zij zich uitsluitend richten op de Nederlandse markt, zijn banken bij deze problematiek betrokken omdat hun klanten - de Nederlandse kledingsafnemers - er dagelijks mee te maken hebben. Om te onderzoeken hoe banken bij investeringen in de kledingsector verifiëren of het bedrijf zelf, of diens toeleveranciers, de relevante internationale richtlijnen en afspraken op het gebied van arbeidsrechten naleven zijn voor dit onderzoek interviews gehouden met de Nederlandse banken op basis van een vooraf gedefinieerde vragenlijst. Getracht is om te spreken met bankmedewerkers die in de praktijk investeringskeuzes

maken. Ook is de banken gevraagd om hun antwoorden te onderbouwen door (eventueel vertrouwelijk) inzage te bieden in relevante documenten.

De antwoorden van de banken zijn vergeleken met een van tevoren vastgestelde scoretabel, op basis waarvan de scores die worden weergegeven in Tabel 4 zijn toegekend. Ter vergelijking zijn in de tabel ook de scores opgenomen die door de Eerlijke Bankwijzer eerder zijn toegekend voor het beleid van de banken ten aanzien van arbeidsrechten en de maakindustrie.

Tabel 1 Banken, arbeidsrechten en kleding: beleid en praktijk

Bank	Beleidscore Arbeidsrechten	Beleidscore Maakindustrie	Praktijkscore Kleding
ABN Amro Bank*	3	2 / 3	3
Aegon Bank	3	1	2
ASN Bank	5	5	5
Friesland Bank	3	4	3
ING Bank	4	3	4
Rabobank	4	2	3
Robeco Direct	4	2	3
SNS Bank	4	3	1
SNS Regio Bank	4	3	1
Triodos Bank	5	5	5
Van Lanschot	3	1	2

* Omdat ABN Amro en Fortis Bank Nederland per 1 juli 2010 officieel gefuseerd zijn, is met deze twee banken gezamenlijk gesproken en is een gezamenlijke beoordeling gemaakt.

Legenda:

1 = slecht;
2 = onvoldoende;
3 = matig;
4 = voldoende;
5 = goed.
n.a. = niet actief op dit gebied

Twee banken - SNS Bank en SNS Regio Bank - kregen de laagste score (een 1), omdat zij onvoldoende meewerkten aan het onderzoek. Twee banken - Aegon Bank en Van Lanschot Bank - hebben wel beleid op het gebied van arbeidsrechten, maar passen dit beleid niet toe op hun investeringsbeslissingen met betrekking tot bedrijven in de kledingsector en scoren daarom een 2.

Zeven van de elf banken - ABN Amro Bank, ASN Bank, Friesland Bank, ING Bank, Rabobank, Robeco Direct en Triodos Bank - hebben hun bankbeleid ten aanzien arbeidsrechten wel in meer of mindere mate in hun investeringsprocessen geïmplementeerd, waardoor ze tenminste een 3 scoren. Er zijn echter wel verschillen tussen deze banken in de mate waarin zij kledingproducenten en kledingsafnemers - inclusief hun toeleveringsketen - doorlichten voordat een krediet verstrekt wordt. Ook zijn er verschillen wat betreft het vastleggen van afspraken over arbeidsrechten in kredietovereenkomsten.

Triodos Bank doet dat van oudsher al en ook ING Bank doet dat sinds 2006 bij nieuwe leningen in deze sector. Het niet nakomen van zulke afspraken kan dan tot ontbinding van de kredietovereenkomst leiden. ABN Amro Bank en Frieslandbank hebben tot nu toe met 1 of 2 kledingproducenten dergelijke bindende afspraken gemaakt, terwijl Rabobank in maart 2010 heeft vastgelegd dat te zullen gaan doen bij klanten waarbij mogelijk arbeidsrechten-issues spelen.

Als beleggende bank kan ASN Bank geen afspraken vastleggen in kredietovereenkomsten, maar de bank belegt wel uitsluitend in bedrijven die zich committeren aan hoge arbeidsrechtenstandaarden. Robeco Direct laat arbeidsrechten wel meewegen bij de keuze van beleggingen, maar stelt een goed beleid op dit gebied niet als harde voorwaarde.

Uit de resultaten van dit onderzoek volgen verschillende aanbevelingen. Met name voor de banken die hun beleid nog niet of nauwelijks hebben geïmplementeerd in hun investeringsprocessen geldt dat ze de gesprekken met, en onderzoeken naar, bedrijven verder kunnen intensiveren en formaliseren. Verder zouden kredietverlenende banken consequent afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in kredietovereenkomsten moeten vastleggen en zouden banken, als een investering eenmaal gedaan is, regelmatig moeten blijven onderzoeken of bedrijven in overeenstemming met het bankbeleid handelen en de afspraken die zijn gemaakt ook naleven. Hierbij kunnen banken binnenkort gebruik maken van de lijst van erkende multi-stakeholder initiatieven in de kledingsector, die in het kader van het Programma Duurzaam Inkopen Overheid wordt gepubliceerd.

Ook kunnen banken meer de dialoog met de kledingsector als geheel zoeken om de sector te stimuleren bij het zoeken naar oplossingen voor de arbeidsrechten- (en milieu)problematiek. Ook voor banken met een relatief beperkte betrokkenheid bij de kledingsector mag een actieve betrokkenheid bij het oplossen van de duurzaamheidsvraagstukken in deze sector gevraagd worden. Kan of wil de bank dat niet opbrengen, dan zijn de belangen van de bank en de sector meer gediend bij een duidelijke keuze van de bank om niet in deze sector te investeren.

Inleiding

In dit rapport worden twaalf grote Nederlandse banken beoordeeld op de implementatie van investeringsbeleid voor de maakindustrie, in het bijzonder de kledingsector, en arbeidsomstandigheden. Het is daarmee het derde praktijkonderzoek in het kader van het Eerlijke Bankwijzer project.

De Eerlijke Bankwijzer vergelijkt twaalf belangrijke aanbieders van particuliere betaal- en spaarrekeningen op de Nederlandse markt. Beoordeeld wordt welk (duurzaam of ethisch) investeringsbeleid deze twaalf banken hanteren voor hun investeringen. In januari 2009 werd deze vergelijking voor de eerste maal gepresenteerd, elk kwartaal volgt nu een update. Dit praktijkonderzoek wordt gelijktijdig met de update in oktober 2010 gepresenteerd. Met behulp van de praktijkonderzoeken tracht de Eerlijke Bankwijzer te evalueren of de banken hun investeringsbeleid ook daadwerkelijk in de praktijk brengen.

De verantwoordelijkheid voor opzet en uitvoering van dit onderzoek ligt bij onderzoeksbureau Profundo. De Schone Kleren Campagne was bij het onderzoek betrokken als inhoudelijk adviseur.

In dit rapport vindt u de weerslag van de onderzoeksbevindingen. Hoofdstuk 1 geeft eerst een overzicht van de arbeidsrechtenproblematiek in de kledingsector. Hoofdstuk 2 gaat in op de onderzoekopzet en -methodologie. In Hoofdstuk 3 worden per bank de bevindingen gepresenteerd ten aanzien van hun werkwijze voor het implementeren van hun investeringsbeleid. Op basis van deze bevindingen wordt een beschrijving gegeven van de wijze waarop de bank omgaat met investeringen in de kledingsector en wordt per bank één praktijkscore toegekend en. Tenslotte zijn op basis van een vergelijking van de procedures bij verschillende banken in het rapport aanbevelingen opgenomen om banken te helpen bij het verbeteren van de implementatie van hun beleid.

Een samenvatting van de resultaten van het onderzoek is te vinden op de eerste pagina's van dit rapport.

Disclaimer

Meningen op deelonderwerpen geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van alle in de Eerlijke Bankwijzer deelnemende organisaties.

Hoofdstuk 1 Arbeidsrechten in de kledingindustrie

1.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de problematiek van arbeidsrechten en -omstandigheden in de drie schakels van de productieketen van de kledingsector:

- Productie van grondstoffen (katoen, vlas, wol, e.a.): paragraaf 1.2
- Productie van materialen (textiel, leer, e.a.): paragraaf 1.3
- Productie van kleding en schoeisel: paragraaf 1.4

Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van de sector in Nederland, inclusief maatschappelijk verantwoord ondernemen en initiatieven om arbeidsomstandigheden te verbeteren, te monitoren en te verifiëren.

1.2 Productie van grondstoffen

De internationale kledingketen begint bij de productie van de grondstoffen. Voor kleding worden veel verschillende vezels gebruikt die worden ingedeeld in natuurlijke vezels en niet-natuurlijke vezels. De natuurlijke vezels worden verder onderscheiden in vezels van plantaardige oorsprong (katoen, linnen, hennep en brandnetel) en vezels van dierlijke oorsprong (wol, mohair, zijde). De niet-natuurlijke vezels kunnen worden gegroepeerd in regeneraat vezels die uit plantaardige grondstoffen worden gemaakt (viscose, eiwitvezels op basis van eiwit uit maïs of soja) en synthetische vezels die uit aardolie worden gemaakt (polyester, polyamide, acryl, maar ook de polylactide vezel Ingeo).¹ Procentueel neemt het aandeel van de natuurlijke vezels in textielproducten sinds de zeventiger jaren sterk af. Absoluut stijgt het gebruik van katoen voor textieltoepassingen echter nog steeds.²

Aan het begin van de keten, bij de productie van grondstoffen en de bewerking ervan tot geschikt materiaal, is vooral de milieubelasting een veelbesproken onderwerp, meer dan arbeidsomstandigheden. De verschillende kledingmaterialen laten zich onderling moeilijk vergelijken op hun milieubelasting, maar het is in elk geval duidelijk dat gangbare katoen op geen enkel milieuaspect goed scoort. Vooral een hoog water- en chemicaliëngebruik (voor bestrijdingsmiddelen en kunstmest) zijn een groot probleem.³ Arbeidsomstandigheden worden zelfs bij de certificering van biologische katoen (met 175.000 ton in 2009 een aandeel van 0,76% in de mondiale katoenproductie⁴) niet in beschouwing genomen. Wel wordt er al een aantal jaar gewerkt aan een certificeringssysteem voor de toeleveringsketen van organische textiel waarin zowel sociale- als milieucriteria worden meegenomen, de Global Organic Textile Standard (GOTS).⁵

1.2.1 Ongezonde werkomstandigheden

Bij het plukken van katoen op de velden werken werknemers vaak onder slechte omstandigheden. In de katoensector van Tadzjikistan bijvoorbeeld wordt de gezondheid en de veiligheid van de arbeiders ernstig in gevaar gebracht door de regering. Arbeiders op de plantages worden gedwongen lange dagen te maken en worden blootgesteld aan gevaarlijke omstandigheden omdat ze werken met giftige stoffen en gevaarlijk gereedschap. Ook hebben ze niet genoeg toegang tot schoon drinkwater, voedsel, slaappleatsen en medische zorg.⁶

Ook bij de bewerking van vlas tot een vezel die geschikt is om er linnen van te maken, zijn de arbeidsomstandigheden over het algemeen slecht. Tweederde van de vlasproductie vindt plaats in China en eenderde in Europa. Volgens Goede Waar & Co wordt de verwerking van vlas over het algemeen machinaal gedaan waarbij veel stof vrij komt, wat schadelijk kan zijn voor de arbeiders indien onvoldoende beschermende kleding wordt gedragen en afzuiging van stof afwezig is.⁷

1.2.2 Kinderarbeid

De teelt van katoen is een van de landbouwproducten waarbij op grote schaal kinderarbeid wordt gebruikt: volgens een lijst van het Amerikaanse *Department of Labor* in tenminste 15 landen.⁸

In Oezbekistan bijvoorbeeld werken 2 miljoen kinderen tussen de 6 en 15 jaar gedwongen drie maanden per jaar op het land om katoen te plukken. In tegenstelling tot veel andere landen worden ze hiertoe niet gedwongen door grootgrondbezitters maar door de regering. In deze periode gaan de kinderen niet naar school en ze worden ook niet betaald voor hun werk; hooguit met een sobere maaltijd. Ook kleding die wordt verkocht in Nederland wordt waarschijnlijk deels gemaakt van katoen uit Oezbekistan. Hoewel Oezbekistan recent de ILO conventies over de minimumleeftijd en kinderarbeid ratificeerde, blijft het de normen overtreden.⁹

In een ander land in Centraal Azië, Tadzjikistan, wordt geschat dat ongeveer 40% van de jaarlijkse katoenoogst wordt geplukt door kinderen.¹⁰

1.2.3 Dwangarbeid

In de teelt van grondstoffen voor textiel komt dwangarbeid regelmatig voor. In Oezbekistan bijvoorbeeld worden tijdens de oogsttijd niet alleen kinderen, maar ook volwassenen door de overheid gedwongen ingezet om katoen te plukken. De boeren zijn verplicht hun katoen voor een lage prijs aan de overheid te verkopen, die de katoen op de wereldmarkt met winst verkoopt. De meest Oezbeekse katoen wordt verkocht aan landen in Oost Europa en Zuidoost Azië en komt uiteindelijk via de aldaar geproduceerde kleding ook in Nederlandse winkels terecht.¹¹

1.3 Productie van materialen

In een volgende schakel van de kledingketen worden uit verschillende grondstoffen stoffen, furnituren en andere materialen geproduceerd voor het maken van kleding en schoenen. Ook in deze schakel zijn problemen op het gebied van arbeidsrechten te vinden. Volgens de OECD komen in elke schakel van de textielproductie sociale problemen voor.¹² Deze problemen komen sterk overeen met de problemen in de volgende schakel, de kledingproductie. Zo hebben werknemers bijvoorbeeld geregeld te maken met giftige stoffen en lawaaiige machines tijdens hun werkzaamheden. Materiaalbewerking is ook vaak schadelijk voor het milieu.

Jaarlijks wordt er ruim 60 miljard kilo textiel geproduceerd over de hele wereld. Net als de kledingproductiesector, verplaatst ook de textielsector zich steeds meer naar ontwikkelingslanden. Het aantal grote Westerse textielbedrijven neemt af terwijl de meer gefragmenteerde textielsector in ontwikkelingslanden (vooral Azië) groeit. Lage lonen en een gebrek aan milieuregulering zijn de belangrijkste redenen voor bedrijven om hun productie te verplaatsten.¹³

Bijna de helft van alle textiel wordt geleverd, waarbij voor iedere kilo geleverd textiel minstens 150 liter schoon water nodig is.¹⁴ Naast water zijn verfstoffen en chemicaliën voor de hechting van de verfstoffen nodig. In India, een van de landen waar de meeste textiel wordt bewerkt, heeft de Central Pollution Control Board verschillende onderdelen van deze industrie officieel bestempeld als 'zwaar vervuilende industrieën'.¹⁵

1.3.1 Ongezonde werkomstandigheden

Bij het bewerken van de grondstoffen tot textiel worden werknemers vaak blootgesteld aan gevaarlijke en ongezonde werkomstandigheden. Het gebruik van chemicaliën en pesticide en blootstelling aan stof en lawaai zijn een paar van de belangrijkste problemen.¹⁶ Volgens Goede Waar & Co zitten werknemers in spinnerijen en weverijen vaak uren in dezelfde houding. Ook zijn de ruimtes donker, slecht geïsoleerd en tochtig. Bij het verven en bleken van geweven stoffen worden ook chemicaliën gebruikt die slecht zijn voor de gezondheid. In sommige gevallen staan de werknemers in een chloorbad doek te bleken zonder beschermende kleding. Afvalstoffen stromen met het spoelwater vaak zo de directe leefomgeving in van de lokale bevolking, waardoor niet alleen de werknemers maar ook de bewoners in de omgeving te kampen hebben met gezondheidsproblemen.¹⁷ Bovendien zijn werkplekken in Chinese textiel fabrieken bijvoorbeeld vaak gevaarlijk en is er een verhoogd brandgevaar.¹⁸

In India bijvoorbeeld, waar de textielsector heel snel groeit, worden nauwelijks maatregelen genomen om de schadelijke gevolgen van de productie in deze sector te beperken. Dit wordt extra bemoeilijkt omdat de sector erg competitief is en productie plaats vindt in een groot aantal kleine bedrijven.¹⁹

1.3.2 Ondernijning van arbeidsrechten

De arbeidsrechten van werknemers in de textielsector worden vaak genegeerd. Volgens een onderzoek van onderzoeksbureau IVAM uit 2006 liggen, net als in de andere schakels van de keten, de lonen in veel textiel fabrieken in China bijvoorbeeld ver onder het minimum leefbaar loon. Werkweken met gemiddelden van 80 uur zijn eerder regel dan uitzondering, werknemers hebben geen zekerheid en werken met korte termijn contracten en vrouwen worden gediscrimineerd en lastig gevallen. Het is werknemers niet toegestaan om zich te organiseren en gedwongen arbeid komt geregeld voor.²⁰

1.3.3 Kinderarbeid

Ook in dit deel van de productieketen komt kinderarbeid voor. In Bangladesh en Pakistan worden kinderen ingezet in leerlooierijen. In Bangladesh, China en Noord-Korea moeten kinderen helpen bij de productie van textiel en jute, en in India bij de productie van zijde(draad).²¹ Kinderen die dit werk doen, werken vaak lange dagen en gebruiken gevaarlijke machines zoals spinnewielen en katoenmolens.²²

1.4 Productie van kleding en schoeisel

De laatste stap in de productieketen van de kledingsector is het verwerken van verschillende materialen tot kleding en schoeisel. Deze schakel kan makkelijk verplaatst worden naar andere landen, als daar de productiekosten lager liggen. Er wordt sterk op kostprijs geconcurrerd, wat in de jaren '70 een verplaatsing heeft veroorzaakt naar lage lonenlanden. Tegenwoordig leveren meer dan 50 ontwikkelingslanden kleding aan de geïndustrialiseerde wereld waarbij de 25 grootste samen verantwoordelijk zijn voor bijna 90% van de handel. In het Westen worden nog maar weinig kleren geproduceerd terwijl een groot aantal ontwikkelingslanden sterk afhankelijk is van de export van textiel- en kledingproducten. In Bangladesh nemen textiel- en kledingproducten zelfs 95% in van de totale uitvoer van industrieproducten voor hun rekening. In Laos is dit 93%, in Macao 89% en in Cambodja 83%.²³

Terwijl aan de top van de productieketen de marktaandeelen zich steeds meer concentreren in de handen van enkele grote winkels en merken, heeft er onderin een enorme groei plaatsgevonden van het aantal landen en producenten dat aan deze bedrijven kunnen leveren. Door deze ongelijkheid hebben kledingretailers en -merken veel inkoopmacht, die ze gebruiken om steeds lagere prijzen en levertijden te eisen. De kledingproductiesector is bovendien erg gefragmenteerd, omdat sprake is van verschillende tussenstappen, onderaannemers en leveranciers. De productiebasis van kleding is breed omdat het werk vaak meerdere malen wordt uitbesteed. Dit resulteert in een sector die moeilijk te controleren is waardoor zelfs de bedrijven die opdracht geven tot de productie van bepaalde kleding niet altijd precies weten onder welke omstandigheden hun kleren zijn gemaakt. Ook dragen deze kenmerken van de sector ertoe bij dat arbeidsrechten op grotere schaal geschonden worden.²⁴

1.4.1 Arbeidsrechten

De werkomstandigheden in de kledingindustrie zijn vaak slecht. Gevaarlijk werk, en lange werkweken zijn een paar van de belangrijkste problemen. Terwijl er internationaal officieel is vastgesteld dat een werkweek maximaal 48 uur mag tellen (ILO Hours of Work Convention, 1919 - No. 1), werken veel werknemers van kledingfabrieken (vooral vrouwen) veel meer dan dat. Uit een onderzoek van de Schone Kleren Campagne onder 440 werknemers van 30 grote kledingfabrieken blijkt dat werknemers van een fabriek die kleding levert aan Tesco gemiddeld 64 uur per week werken. Bij tien fabrieken in Bangladesh is de gemiddelde werkweek 60 uur. Vier van deze tien komen zelfs op een gemiddelde werkweek van 80 uur. De werknemers worden door hun werkgevers gedwongen om over te werken en deze overwerkuren worden vaak niet eens uitbetaald.²⁵

Werk in de kleding industrie is ook vaak onzeker en vindt plaats onder korte termijn contracten. Hiermee worden de arbeidsrechten van de werknemers geschonden, waartegen werknemers vaak zelf geen actie durven te ondernemen.²⁶

1.4.2 Arbeidsomstandigheden

De meeste sportkledingmerken hebben al jaren geleden gedragscodes aangenomen. Uit een onderzoek dat Play Fair in 2008 hield onder meer dan 320 werknemers in de sportkleding sector in China, India, Thailand en Indonesië, bleek echter dat, werknemers nog steeds worden blootgesteld aan gezondheids- en veiligheidsrisico's door te hoge productie eisen en blootstelling aan giftige stoffen. Ook voldoen werkgevers niet aan de verplichting om werknemers verzekeringsprogramma's aan te bieden.²⁷ Vaak zijn ook de werkplekken zelf niet veilig genoeg. In februari 2010 woedde bijvoorbeeld een grote brand bij de kledingfabriek Garib & Garib Sweater in Bangladesh waarbij 21 doden vielen. In totaal zijn er in Bangladesh tussen 2005 en 2010 minstens 172 doden gevallen door de onveilige omstandigheden in kledingfabrieken.²⁸

1.4.3 Gender discriminatie

De arbeidsverdeling is, zeker in de kledingsector, sterk seksegebonden. Volgens de Schone Kleren Campagne is voor vrouwen de kans aanzienlijk groter dan voor mannen dat ze in slechte arbeidsomstandigheden terecht komen. Daarom moet in de kledingsector voortdurend rekening worden gehouden met de rol van gender bij het oplossen van problemen.²⁹

Volgens een rapport van de Schone Kleren Campagne dat in 2009 gepubliceerd werd, vindt in kledingfabrieken wereldwijd stelselmatig discriminatie plaats op basis van geslacht. Vrouwelijke arbeiders krijgen minder betaald voor hetzelfde werk en worden mishandeld en (seksueel) geïntimideerd. Eisen aan de werkplek van vrouwen worden genegeerd en pijn of klachten worden niet serieus genomen. Er zijn in fabrieken geen goede sanitaire voorzieningen die juist voor de gezondheid van vrouwen erg belangrijk zijn. Zwangere vrouwen worden niet aangenomen, door de fabriek ontslagen als ze wel aan het werk zijn en tijdens de zwangerschap extra werk toegeschoven. Vrouwen die ouderschapsverlof opnemen kunnen worden ontslagen en in (of bij) de fabriek is geen plaats voor het geven van borstvoeding of de opvang van kinderen. Daarnaast moeten vrouwen voor en na lange werkdagen en -nachten in de fabriek ook weer als onbetaalde verzorger voor hun kinderen en andere gezinsleden aan de slag. Deze verantwoordelijkheid eist een zware tol van de fysieke en psychische gezondheid van arbeidsters.³⁰

1.4.4 Kinderarbeid

Kinderarbeid komt in de kledingproducerende industrie nog steeds voor. Zo is kinderarbeid gesignaleerd bij de productie van kleding in Argentinië, China, India, Jordanië, Maleisië en Thailand en bij de productie van schoenen in Bangladesh, Brazilië, China, India en Indonesië.³¹ Vooral in de kleinere informele ateliers worden kinderen ingezet. Kinderen zijn goedkope arbeidskrachten en kunnen met hun kleine handen preciezer werk doen dan volwassenen. Jongere kinderen worden eerst ingezet als helpers: aandragen van stoffen, accessoires etc. en daarna bij het doen van naaiwerk, het meest arbeidsintensieve deel van het productieproces van kleding.³²

Toeleveranciers van grote Westerse kledingmerken maken zich, ondanks jarenlange campagnes en veranderingen van het beleid van de kledingmerken zelf, nog steeds schuldig aan kinderarbeid. Dit is mogelijk omdat er in de kledingindustrie veel met tussenpersonen en onderaannemers wordt gewerkt, waardoor veel regelgeving kan worden omzeild. Vooral in Bangladesh en India is dit een groot probleem. In 2007 kwam bijvoorbeeld, door een *under cover* onderzoek in samenwerking met de Duitse televisiezender WDR, naar voren dat een kledingfabriek in India, die onder ander levert aan het Amerikaanse merk GAP, kinderen in dienst heeft die door een handelaar gekocht worden van hun ouders. Deze kinderen moeten vervolgens, zonder loon en onder de meest erbarmelijke en gevaarlijke omstandigheden, gedwongen werken voor hun nieuwe 'eigenaar'. Ze werken 16 uur per dag, mogen het fabrieksterrein niet af, worden fysiek mishandeld en leven met slechte sanitaire voorzieningen die geregeld ziektes veroorzaken. Deze meest erge vorm van kinderarbeid komt dicht bij slavernij.³³

1.4.5 Leefbaar loon

Uit onderzoek van de Schone Kleren Campagne uit 2009 - waarvoor 392 arbeid(st)ers werden geïnterviewd in 17 fabrieken waar kleding wordt gemaakt voor onder andere C&A, M&S Mode, Miss Etam, Prénatal en WE - blijkt dat de meerderheid van de vrouwelijke werknemers in Aziatische kledingfabrieken geen leefbaar loon krijgen. In Bangladesh verdienen vrouwen gemiddeld 29 euro per maand terwijl het leefbare loon voor een gezin op 95 euro per maand ligt.³⁴ In India verdienen vrouwen zelfs onder het wettelijk bepaalde minimumloon.³⁵

Ook de grote supermarktketens maken zich schuldig aan het betalen van een te laag loon. In Groot-Brittannië koopt een kwart, en in Duitsland zelfs een derde, van de consumenten hun kleding bij winkelketens waar ze ook de dagelijkse boodschappen doen. Winkelketens als Walmart, Tesco, Carrefour, Lidl en Aldi zijn grote retailers met een wereldwijde aanwezigheid en een grote invloed op de kledingproducenten. In 2008 werden in 30 fabrieken in Bangladesh, India, Sri Lanka en Thailand 440 werknemers geïnterviewd die allemaal produceren voor de genoemde grote winkelketens. Door hun inkooppraktijken dwingen ze de kledingproducenten contracten aan te nemen voor steeds lagere prijzen, snellere levering en grotere onzekerheid. Ze betalen hun werknemers beneden het leefbaar loon en overwerk is standaard maar wordt niet of nauwelijks uitbetaald.³⁶

1.4.6 Vakbondsvrijheid

De slechte werkomstandigheden hierboven beschreven zijn mogelijk omdat de - meestal vrouwelijke - werknemers van kledingfabrieken vaak niet in een positie zijn om voor zichzelf op te komen. Werknemers worden bedreigd, mishandeld, (vals) aangeklaagd en ontslagen als ze er over nadenken zich te organiseren. Om te protesteren tegen de genoemde misstanden bij de fabrieken, is het vormen van een vakbond bijvoorbeeld erg belangrijk voor de werknemers. Op deze manier kunnen ze gezamenlijk onderhandelen met het management en de situatie verbeteren. Bij veel bedrijven wordt het vormen van een vakbond bemoeilijkt en in sommige landen is het zelfs verboden. Medewerkers die een vakbond opzetten of hiervan lid worden, krijgen ontslag en/of er volgt intimidatie en geweld. Ook bij georganiseerde (legale) stakingen vindt geweld plaats, zowel door beveiligingspersoneel van de bedrijven als door lokale autoriteiten.³⁷ Bij leveranciers van Adidas schoenen in Indonesië zijn leden van een vakbond ontslagen na deelname aan een staking. Weliswaar kregen zij compensatie uitbetaald maar nu wordt hun sollicitatie bij andere fabrieken steeds afgewezen, ook bij andere leveranciers van Adidas.³⁸

Een recent heropende case van de Schone Kleren Campagne laat zien dat afnemers opletend moeten blijven, ook wanneer een fabriek in een statement heeft toegezegd samen te zullen gaan werken met een vakbond. In Turkije werd in september 2009 een twee jaar durende campagne van vakbonden en NGO's afgesloten met een protocol met afspraken tussen de fabriek DESA Leather Co. en de vakbond Deri Is. Al een paar maanden later bleek het management de afspraken niet te zijn nagekomen en geweld tegen werknemers die lid zijn van Deri Is te zijn toegenomen. Ook zijn een aantal leden van de vakbond van de ene op de andere dag ontslagen. Uit navraag bij de afnemers bleek dat zij geen misstanden bij de fabriek hadden geconstateerd en vertrouwen hadden in het management. Niet één bedrijf had daarbij ook met de vakbond of vakbondsleden gesproken.³⁹

1.4.7 Praktijkvoorbeelden

De Schone Kleren Campagne (SKC) heeft voorafgaand aan dit onderzoek een lijst van niet-Nederlandse fabrieken waar via haar internationale netwerk recent arbeidsrechtenschendingen zijn gemeld opgesteld. Deze zaken vormen een illustratie van de structurele problemen waar de kledingindustrie mee kampt, ze zijn slechts het topje van de ijsberg. Deze lijst bevat per problematische kledingproducent tevens de namen van hun kledingafnemers, zowel textielsupermarkten als luxemerken. Sommige van deze zaken zijn opgelost, andere lopen helaas nog steeds. De lijst vindt u in Bijlage 1.

1.5 Kledingsector in Nederland

De kledingsector in Nederland bestaat voornamelijk uit het verkopen van kleren. In Nederland worden niet veel grondstoffen geteeld, materiaal verwerkt of kleding gemaakt. Nederland produceert alleen nog heel bewerkelijke kleding waar veel specialistische kennis voor nodig is, zoals bruidskleding en werkkleding.⁴⁰ Wel kent Nederland een aantal merken, die kleding laten maken in het buitenland. Kleding voor de Nederlandse markt wordt dan na de designfase vaak geproduceerd in Azië, Oost- en Zuid Europa of Noord Afrika en komt vervolgens via een logistieke partij en/of groot handel terecht bij de winkels. Ook kent Nederland veel kledingwinkels en modewarenhuizen die hun kleding inkopen van kledingproducenten waarvoor zij ook verantwoordelijk zijn.⁴¹

In 2009 daalde de omzet van de kledingwinkels in Nederland naar € 7 miljard, een daling van 3% ten opzichte van 2008. Terwijl de omzet daalde, nam wel de import van kleding toe met ruim 6% tot € 7 miljard. De meeste kleding die in Nederland geïmporteerd wordt voor de Nederlandse markt komt uit China, India, Bangladesh en Turkije. Ook de export van kleding nam toe in 2009 en steeg met 8.5% tot € 5 miljard.⁴²

1.6 MVO en ketenverantwoordelijkheid

In een mondiale economie bepalen grote spelers zoals kledingketens en merknamen waar, onder welke omstandigheden en tegen welk loon er geproduceerd wordt. Zij hebben invloed op een aantal zaken in het productieproces, waaronder: ⁴³

- Ontwerp en materiaal;
- Hoeveelheden, planning en frequentie van orders;
- Productie- en levertijden;
- Stabiliteit van orders;
- Prijzen betaald aan leveranciers; en
- Kwaliteit.

Goederen komen tot stand via ingewikkelde wereldwijde netwerken van onderaanneming en informele circuits van thuiswerk en illegale ateliers. De productie vindt veelal in lage lonengebieden plaats en verplaatst zich voortdurend. Door scherpe concurrentie doen toeleveranciers er alles aan om de kosten zo laag mogelijk te houden.⁴⁴

Maatschappelijke organisaties die campagne voeren tegen de misstanden in de kledingindustrie, richten hun pijlen daarom niet alleen op de kledingproducenten maar juist ook op hun afnemers, de internationale kledingmerken. In vergelijking met een aantal jaren geleden hebben die organisaties al bereikt dat die bedrijven hun verantwoordelijkheid ook (willen) nemen en gedragscodes en eisen stellen aan hun leveranciers, maar de manier waarop naleving daarvan wordt gecontroleerd laat nog te wensen over. Bovendien hebben de bedrijven zich gericht op het 'laaghangende fruit' zoals zaken die het meest zichtbaar zijn of de meeste reputatieschade opleveren, het makkelijkst te meten zijn of die geen of weinig financiële en structurele implicaties met zich meebrengen voor de kledingmerken en winkelketens aan het eind van de keten.⁴⁵

1.6.1 MVO in Nederland

Binnen de Nederlandse kledingsector staat het concept maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) en ketenverantwoordelijkheid al een aantal jaren op de agenda. Uit onderzoek van brancheorganisatie MODINT en ING Economisch Onderzoeksbureau in 2009 onder 128 kledingwinkels in Nederland blijkt 75% van de bedrijven MVO belangrijk te vinden. Persoonlijke drijfveren van de directeur of eigenaar en andere medewerkers blijken daar een belangrijke rol in te spelen, meer nog dan de druk die maatschappelijke organisaties uitoefenen op kledingbedrijven.⁴⁶

Kledingbedrijven vinden MVO vooral relevant voor hun eigen bedrijfsvoering. Daarnaast vindt 63% van de grote bedrijven (met een jaaromzet groter dan €5 miljoen) dat ze ook verantwoordelijkheid hebben voor de directe toeleveringsketen, terwijl maar 38% van de kleine bedrijven deze verantwoordelijkheid ook ziet. Ongeveer de helft stelt ook eisen aan de leveranciers op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen en 36% laat leveranciers ook auditten.⁴⁷ Bij kleine bedrijven staat het thema milieu voorop en bij de grote bedrijven werkomstandigheden bij de toeleveranciers. Wat betreft arbeidsomstandigheden houden vooral gezondheid / veiligheid (84%) en kinderarbeid (81%) de bedrijven bezig. Een kwart van de ondernemers is lid van een initiatief op het gebied van MVO (zoals FWF, Made-By, BSCI) en nog eens 45% overweegt dit op termijn te zullen gaan doen. Ongeveer 30% van de bedrijven acht aansluiting bij zo'n initiatief niet zinvol.⁴⁸

1.6.2 Initiatieven en keurmerken

Over de laatste jaren zijn er veel initiatieven ontstaan omtrent MVO en gedragscodes. Op de mechanismen voor monitoring en verificatie van de implementatie van gedragscodes is echter nog steeds veel kritiek van vakbonden en NGO's. In 2007 kwam de Clean Clothes Campaign (het internationale secretariaat van de Schone Kleren Campagne) met een onderzoek waaruit bleek dat de *social auditing* industrie, die toen ongeveer tien jaar bestond, tekort schoot. Veel initiatieven die uit het bedrijfsleven voortkomen, werken met auditing bedrijven die vaak van oorsprong kwaliteitscontroleurs of accountants zijn. De controle is onvoldoende omdat ze oppervlakkig onderzoek doen en in een afhankelijke relatie met de opdrachtgever staan. Vooral het opsporen van schendingen van het recht op (vak)vereniging, excessief en gedwongen overwerk en misbruik en discriminatie van arbeiders blijkt een zwak punt van de controles te zijn.⁴⁹

De bestaande initiatieven hebben vaak hetzelfde doel maar een andere manier om dit te bereiken. De variëteit aan verschillende initiatieven maakt het voor alle partijen (bedrijven, NGOs etc.) erg onoverzichtelijk. Vanuit de Schone Kleren Campagne, de WRC en vier *Multi Stakeholder Initiatives* (MSI's) - ETI, FLA, FWF, SAI - is er daarom een initiatief genomen om één gemeenschappelijke, universele gedragscode te ontwikkelen wat betreft arbeidsomstandigheden.⁵⁰

Volgens de Schone Kleren Campagne moet een model gedragscode tenminste de basis normen uit de ILO-verdragen omvatten, te weten: uitsluiten dwang- of slaven- of kinderarbeid; verbod op discriminatie; recht op collectief onderhandelen; recht op organisatie in een vakbond; betaling van leefbaar loon; beperking en betaling van overuren; veilige en gezonde werkomstandigheden; vaststelling van arbeidsrelatie; en onafhankelijke controle van deze code. De meeste van de bestaande gedragscodes laten wat dat betreft nogal wat te wensen over.⁵¹ Tabel 2 geeft een overzicht van de bestaande gedragscodes en hun beperkingen.

Tabel 2 Gedragscodes voor de kledingindustrie

Initiatief	Stakeholders	Criteria voor	Gebaseerd op	Reikwijdte	Controle	Certificering
Social Accountability International (SAI) - SA8000	MSI (bedrijven, vakbonden, NGO's)	Alle arbeidsnormen inclusief leefbaar loon	ILO-normen; VN-verdragen; ISO 9000	Alleen toeleveranciers; geen verantwoordelijkheid bij afnemers	Auditconcerns door SAI getraind; adviesraad	Ja
Fair Labour Association (FLA)	MSI (bedrijven, maatschappelijke organisaties, universiteiten, <i>geen</i> vakbonden)	Alle arbeidsnormen behalve leefbaar loon	ILO-normen; VN-verdragen (maar zwak)	Beperkt; bv. vakbondsvrijheid valt er in de praktijk buiten	Slecht klein deel van de productiebasis; onafhankelijke commerciële auditconcerns; verificatie door lokale arbeiders organisaties	Nee
Better Cotton Initiative (BCI)	MSI (producenten, leveranciers, retailers, merken, maatschappelijke organisaties)	Economische, milieu en sociale aspecten van katoensector inclusief arbeidsomstandigheden van boeren	BCI-productie principes en criteria	Hele productieketen	Systeem van monitoring, evaluatie en leren	Nee
Ethical Trading Initiative (ETI)	MSI (bedrijven, vakbonden, NGO's)	Test hoe gedragscodes het best uitgevoerd kunnen worden; leefbaar loon	ILO-normen	Beperkt	Geen	Nee
Business Social Compliance Initiative (BSCI)	BI (opgezet door Foreign Trade Association)	Belangrijkste internationale normen behalve leefbaar loon	ILO-normen	Alle mogelijke producenten; Niet alle toeleveranciers	Commerciële audit bedrijven; niet transparant; geen communicatie met arbeiders zelf	Nee
Fair Wear Foundation (FWF)	MSI (bedrijven, brancheorganisaties, maatschappelijke organisaties)	Belangrijkste ILO-normen (inclusief leefbaar loon)	ILO-normen	Hele productieketen; Vooral in Nederland actief	Onafhankelijke verificatie via partnernetwerken van alle belanghebbenden; ook arbeiders organisaties	Nee

Initiatief	Stakeholders	Criteria voor	Gebaseerd op	Reikwijdte	Controle	Certificering
Workers' Rights Consortium (WRC)	Organisatie van universiteiten	Arbeidsnormen inclusief leefbaar loon	ILO-normen	Kleding industrie; Wereldwijde producenten voor Amerikaanse markt	Onderzoek na klachten arbeiders of NGO's; onafhankelijk	Ja

Bron: Maquila Solidarity Network, "Who's got the universal code?", *Maquila Solidarity Network*, Codes Memo # 23, April 2008; Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007; Better Cotton Initiative, "About BCI", *BCI*, Januari 2010.

De meeste bestaande initiatieven zijn gebaseerd op de internationale ILO-normen en VN-verdragen omtrent arbeidsomstandigheden. Zoals Tabel 2 laat zien sluiten sommige initiatieven leefbaar loon hiervan uit. Initiatieven waarbij bedrijven zelf de enige stakeholders zijn, zijn minder geloofwaardig aangezien zij vooral uit eigen belang handelen. De BSCI bijvoorbeeld is opgericht door de Foreign Trade Association die zich verzet tegen teveel regels voor bedrijven. De aangesloten bedrijven helpen elkaar onderling om controles te voorkomen. Deze controles zijn toch al niet geloofwaardig omdat ze maar heel weinig voorkomen en worden uitgevoerd door commerciële audit bureaus. Arbeiders organisaties worden hier niet in betrokken. Wanneer er geen (of geen goede) controle plaats vindt is lidmaatschap alleen niet genoeg om garantie te geven dat een bedrijf er alles aan doet om misstanden structureel te voorkomen. De Fair Wear Foundation (FWF) wordt door velen gezien als het meest vooruitstrevende initiatief op het gebied van het verbeteren van arbeidsrechten in de kledingindustrie.⁵²

Naast gedragscodes zijn er ook meerdere keurmerken ontwikkeld omtrent arbeidsomstandigheden. Veel van deze keurmerken zijn echter ontwikkeld door het bedrijfsleven zelf en worden vooral gebruikt als reclame stunt en zelfregulering. In dit geval werkt een keurmerk alleen maar averechts. Het is vaak niet duidelijk wat de keurmerken precies betekenen en claims op het gebied van arbeidsomstandigheden worden nauwelijks onderbouwd.⁵³ Tabel 3 geeft een overzicht van de bestaande keurmerken met betrekking tot de kledingindustrie.

Tabel 3 Keurmerken kledingindustrie

Keurmerk	Initiatief van	Gebaseerd op	Criteria	Scope	Implementatie
Global Organic Textile Standard (GOTS)	International Working Group	Internationale of nationale standaarden bv. USDA NOP, ISO 65	Alle actoren en materialen in productieketen moeten zijn gecertificeerd	Vooraf textiel sector; alle materialen behalve leer; Vooral milieu;	Getest door GOTS d.m.v. 'on-site auditing' en 'residue testing'
Made-By	Solidaridad	SA 8000	Voorkeur aan biologisch katoen en aan samenwerking met fabrieken met sociale gedragscode	Hele productieketen; arbeid en milieu	Wordt gecontroleerd.
Fair Trade	World Fair Trade Organization		Gelijke kansen producenten; transparantie; eerlijke handel & prijs; geen kinder- en of dwangarbeid; gezondheid en veiligheid op de werkvloer; arbeidscontracten; capaciteitsopbouw; milieu; promotie fair trade	Hele productieketen	Alleen effect op kleine niche en niet op mainstream

Bron: GOTS, "General description", *Website GOTS*, Laats bezocht in september 2010;
Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007

Hoofdstuk 2   **Onderzoeksopzet en methodologie**

2.1   Onderzoeksdoel

Het doel van dit onderzoek is nagaan of de banken die in de Eerlijke Bankwijzer worden onderzocht en betrokken zijn bij financiering van de kledingsector, handelen overeenkomstig de criteria die door de Eerlijke Bankwijzer zijn geformuleerd op het gebied van arbeidsrechten en de maakindustrie. Hoewel moet worden benadrukt dat de maakindustrie veel meer sectoren omvat dan de kledingsector, beoogt dit onderzoek een indicatie te geven van de mate waarin de banken hun beleid op het gebied van arbeidsrechten en de maakindustrie in de praktijk brengen.

2.2   Definities

2.2.1   Kledingsector

Tot de kledingsector worden alle bedrijven gerekend waarvoor ontwerp, productie, distributie en verkoop van kleding en schoeisel tot de kernactiviteiten behoren. De bedrijven in de kledingsector kunnen als volgt worden onderverdeeld:

- **Kledingproducenten**

Kledingproducenten zijn bedrijven die verschillende vormen van kleding en schoeisel maken uit textiel, leer en andere onderdelen. Kledingproducenten werken meestal niet op eigen initiatief, maar produceren kleding in opdracht van afnemers die vaak ook het ontwerp aanleveren.

Een groot aantal kledingproducenten leeft de relevante internationale richtlijnen en afspraken op het gebied van arbeidsrechten geheel niet of onvoldoende na. Dit zijn zogenaamde problematische kledingproducenten. De Schone Kleren Campagne heeft ter illustratie van de structurele problemen waar de kledingindustrie mee kampt een lijst van dergelijke, vrijwel altijd niet-Nederlandse, kledingproducenten opgesteld (zie Bijlage 1). Deze lijst is gebaseerd op meldingen van arbeidsrechtenschendingen en vormt slechts het topje van de ijsberg. Sommige van deze zaken zijn opgelost, andere lopen helaas nog steeds.

- **Kledingafnemers**

Kledingafnemers zijn bedrijven die kleding en schoeisel laten maken en verkopen. Deze afnemers zijn verantwoordelijk voor de marketing van de kleding en vaak ook voor het ontwerp. De categorie kledingafnemers omvat:

- winkelketens die kleding onder hun huismerk verkopen;
- merkfabrikanten en modehuizen, die kleding onder hun merknaam verkopen via verschillende retailkanalen;
- sportschoenen- en sportkledingbedrijven: idem.

Een groot aantal merken neemt kleding af uit lagelonenlanden waar het met de naleving van internationale arbeidsnormen nog niet goed gesteld is. Omdat de kledingafnemers hun eigen inkoopbeleid bepalen en invloed hebben op de inkoopprocedures en voorwaarden (zoals levertijden en prijzen) is de verantwoordelijkheid van kledingafnemers ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden bij hun toeleveranciers groter dan in andere sectoren.

De lijst in Bijlage 1 bevat per problematische kledingproducent tevens de namen van een aantal van hun kledingafnemers.

2.2.2 Investerings in de kledingsector

Investerings in kledingproducenten en kledingsafnemers zijn in dit onderzoek als volgt afgebakend:

- Het verstrekken van leningen en andere vormen van krediet;
- Het begeleiden van aandelen- en obligatie-emissies;
- Het beleggen in aandelen en obligaties voor eigen rekening.

Beleggingen in aandelen en obligaties met geld van derden zijn buiten beschouwing gelaten.

2.3 Onderzoeksopzet

De centrale boodschap van het hoofdstuk Maakindustrie in de Eerlijke Bankwijzer is: "Voordat een bank investeert in bedrijven in de maakindustrie, moet de bank zich ervan vergewissen of het bedrijf zelf, en diens toeleveranciers, voldoen aan de relevante internationale richtlijnen en afspraken op sociaal en milieugebied." Uitgaande van deze centrale boodschap – toegespitst op de kledingsector – is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

- Hoe verifiëren de banken bij investeringen in de kledingsector of het bedrijf zelf, of diens toeleveranciers, de relevante internationale richtlijnen en afspraken op het gebied van arbeidsrechten naleven?

Om te beoordelen op welke wijze banken hun beleid op het gebied van arbeidsrechten en de maakindustrie hebben geïmplementeerd binnen de bankorganisatie en hoe zij de naleving hiervan hebben gewaarborgd, zijn zij hierover geïnterviewd op basis van een vooraf gedefinieerde vragenlijst (zie Bijlage 2). Er is getracht om bij iedere bank een interview te houden met een of meerdere medewerkers die in de praktijk beslissingen nemen over investeringen in de kledingsector.

Tijdens de interviews is specifiek ingegaan op de acties die banken nemen richting de kledingsector en de specifieke kledingbedrijven waarin zij investeren. Daarbij is de banken gevraagd de antwoorden te onderbouwen met documentatie teneinde de implementatie van hun beleid in de praktijk daadwerkelijk vast te kunnen stellen. De nadruk lag hierbij met name op voorbeelden van documentatie over interne procedures, bijvoorbeeld een standaard procedure die moet worden gevolgd, checklisten die moeten worden ingevuld, uitgewerkte screeningcriteria voor beleggingen, clausules die in leningcontracten worden opgenomen, etc. Deze documentatie hoefde geen informatie over specifieke bedrijven te bevatten.

Indien de bank aangaf specifieke afspraken met cliënten in overeenkomsten op te nemen of regelmatig overleg met bedrijven te voeren, is gevraagd om ter inzage bewijsstukken te overleggen. Om hier de cliëntvertrouwelijkheid niet in gevaar te brengen, waren de onderzoekers bereid om een geheimhoudingsverklaring te ondertekenen en zijn geen kopieën gemaakt.

2.4 Beoordeling

2.4.1 Criteria

Het onderzoek is kwalitatief van aard en sterk afhankelijk van de informatie die de banken willen en kunnen geven. Het gebruik van een uniforme vragenlijst die tijdens de interviews samen met de banken is ingevuld, maakte het echter mogelijk om tot een objectieve beoordeling van de praktijksituatie te komen.

2.4.2 Scoretabellen

De uitkomsten van het praktijkonderzoek zijn samengevat in een scoretabel. Indien een bank aangeeft in het geheel niet te investeren in de kledingsector en als gevolg daarvan geen beleid te hebben, heeft dit – na verificatie – geleid tot een score “n.a.” (niet actief in deze sector). Indien een bank wel investeert in de kledingsector heeft dit geleid tot een score op een schaal van 1 tot 5, overeenkomstig de volgende tabel:

1. De bank heeft geen beleid dat relevant is voor arbeidsrechten in de kledingsector, ofwel de bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar wil geen inzicht geven in de toepassing hiervan in de praktijk;
2. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar kan niet aantonen dat dit leidt tot concrete acties richting de kledingsector;
3. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie en onderneemt concrete stappen om het in praktijk te brengen, middels collectieve dialogen met de kledingsector als geheel, individuele gesprekken met bedrijven, voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren en/of het stemmen op aandeelhoudersvergaderingen;
4. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie en maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen, dan wel investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren;
5. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie, maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen, dan wel investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren, en onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met haar beleid handelen.

Indien een bank niet in staat was haar antwoorden te onderbouwen met documentatie, is op de scores zoals hierboven weergegeven een punt in mindering gebracht.

2.4.3 Disclaimer

Ook voor dit praktijkonderzoek geldt dat meningen op deelonderwerpen niet noodzakelijkerwijs de mening weergeven van alle in de Eerlijke Bankwijzer deelnemende organisaties.

2.5 Gesprekken

De vragenlijst die tijdens de gesprekken is ingevuld vormde het gespreksverslag. Deze is teruggestuurd naar de banken zodat ze aanvullende opmerkingen en documentatie konden geven.

Van elk bank is een profiel gemaakt op basis van de informatie in het gespreksverslag en de indicatoren van de scoretabel. Hierin is ook aangegeven of de bank de benodigde ondersteunende documentatie heeft overhandigd. Met dit overzicht is de score vastgesteld en naar de banken teruggestuurd voor een reactie.

Hoofdstuk 3 Nederlandse banken in de kledingsector

3.1 Respons

De 12 banken opgenomen in de Eerlijke Bankwijzer zijn aangeschreven voor dit praktijkonderzoek Kleding. Met al deze banken zijn gesprekken gevoerd, met uitzondering van SNS Bank en SNS Regiobank die wel een schriftelijke reactie hebben gestuurd. Omdat ABN Amro en Fortis Bank Nederland per 1 juli 2010 officieel gefuseerd zijn, is met deze twee banken gezamenlijk gesproken en is een gezamenlijke beoordeling gemaakt.

Bij de gesprekken waren de contactpersonen van de bank aanwezig, meestal woordvoerders of MVO-managers van de bank. Tevens waren medewerkers aanwezig die binnen de bank verantwoordelijk zijn voor besluitvorming over investeringen in kledingbedrijven. De functies van de medewerkers verschilden van accountmanager, hoofd afdeling kredietverstrekking, hoofd riskmanagement, medewerker risicobeleid tot engagement officer en duurzaamheidsanalist.

Van alle gesprekken zijn verslagen gemaakt, die ter goedkeuring en aanvulling aan de banken zijn voorgelegd. Op basis van de definitieve gespreksverslagen is voor iedere bank een beoordeling gemaakt.

3.2 Gespreksresultaten en beoordeling per bank

3.2.1 Inleiding

In de volgende sub-paragrafen wordt per bank een samenvatting gegeven van de resultaten van de gesprekken. In de tabellen zijn alle indicatoren opgenomen die genoemd worden in de scoretabel. Voor iedere indicator is de respons van de bank kort samengevat. Bovendien is aangegeven of de bank documentatie heeft overlegd waarmee deze respons onderbouwd kon worden.

Indien een bank aangeeft in het geheel niet te investeren in de kledingsector en als gevolg daarvan geen beleid te hebben, heeft dit – na verificatie – geleid tot een score “n.a.” (niet actief in deze sector). Indien een bank wel investeert in de kledingsector heeft dit geleid tot een score op een schaal van 1 tot 5, overeenkomstig de volgende tabel:

1. De bank heeft geen beleid dat relevant is voor arbeidsrechten in de kledingsector, ofwel de bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar wil geen inzicht geven in de toepassing hiervan in de praktijk;
2. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar kan niet aantonen dat dit leidt tot concrete acties richting de kledingsector;
3. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie en onderneemt concrete stappen om het in praktijk te brengen, middels collectieve dialogen met de kledingsector als geheel, individuele gesprekken met bedrijven, voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren en/of het stemmen op aandeelhoudersvergaderingen;
4. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie en maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen, dan wel investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren;
5. De bank heeft een beleid voor de kledingsector, heeft dit beleid gecommuniceerd binnen de organisatie, maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen, dan wel investeert alleen in bedrijven die zich

hieraan committeren, en onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met haar beleid handelen.

Indien een bank niet bereid was haar antwoorden te onderbouwen met documentatie, is op de scores zoals hierboven weergegeven een punt in mindering gebracht.

3.2.2 ABN Amro Bank

ABN Amro Bank (sinds 1 juli gefuseerd met Fortis Bank Nederland) biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, in de mensenrechtenverklaring zijn ook arbeidsrechten opgenomen. Voor kredietverlening is ook de CSR Risk Policy van toepassing. Voor beoordelen van nieuwe klanten is de Client Acceptance Policy (incl. duurzaamheidscriteria) van toepassing. Ter ondersteuning van accountmanager is er de Duurzaamheid Guidance Fashion.	Ja, alle genoemde documenten konden worden ingezien tijdens het gesprek.
Beleed is gecommuniceerd binnen organisatie	Accountmanagers worden getraind in gebruik van de procedure en genoemde beleidsstukken. Via een virtuele fashion desk hebben experts overleg. Er zijn bijeenkomsten met klanten en aandacht voor MVO via website en personeelsbladen.	Ja, presentaties zijn ingezien.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Ja, de bank is betrokken bij het Amsterdam Sustainable Institute for Fashion and Fabrics (ASIFF) en bij de Green Competition van de Amsterdam International Fashion Week.	Brochures werden tijdens gesprek getoond. Bank wordt genoemd op de website.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, tijdens cliëntonderzoek en daarna als er een casus ontstaat.	Geen gespreksverslag ter inzage beschikbaar.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	N.v.t., want bank belegt niet voor eigen rekening.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	N.v.t., want bank belegt niet voor eigen rekening.	N.v.t.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Nee, er worden wel afspraken met de klant gemaakt maar deze worden meestal niet in de kredietovereenkomst opgenomen. Bij de jaarlijkse revisie vraagt bank of klant kan aantonen dat het de afspraken is nagekomen. Bij enkele, zeer grote leningen met kledingproducenten zijn wel ontbindende voorwaarden met betrekking tot arbeidsrechten opgenomen.	Nee.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Ja, bank vraagt om rapportages of auditrapporten bij de revisies. Signalen uit netwerk en media over potentiële	Nee.

Indicator	Respons bank	Documentatie
	arbeidsrechtenschendingen kunnen leiden tot gesprek.	

Score: 3

ABN Amro Bank maakt afspraken met kledingsproducenten en kledingafnemers over arbeidsrechten in hun eigen bedrijf en in de toeleveringsketen en vraagt daar later bij revisies opnieuw naar. Met enkele grote kledingproducenten zijn deze afspraken in de kredietovereenkomst vastgelegd, maar met andere kledingproducenten en met kledingsafnemers gebeurt dat niet. Het niet nakomen van de afspraken kan daarom niet tot ontbinding van de kredietovereenkomst leiden, maar kan wel de consequentie hebben dat geen nieuwe overeenkomsten worden aangegaan.

3.2.3 Aegon Bank

Aegon Bank belegt met eigen geld in obligaties van bedrijven maar biedt geen financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, algemeen arbeidsrechtenbeleid geldt voor kledingsector. Een specifiek sectorbeleid wordt wellicht in toekomst opgesteld.	Ja, beleid is openbaar.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, maar nog geen procedure ingesteld en trainingen gegeven.	Nee
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee	N.v.t.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Nee, is dat wel van plan	N.v.t.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	Nee, alleen uitsluitingslijst.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	Nee	N.v.t.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Nee	N.v.t.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Nee	N.v.t.

Score: 2

De bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar kan niet aantonen dat dit leidt tot concrete acties richting de kledingsector.

3.2.4 ASN Bank

ASN Bank belegt met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven. Sinds kort biedt de bank ook financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar dat beperkt zich tot de sectoren duurzaam bouwen en duurzame energie. De beoordeling concentreert zich daarom op beleggingen.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, de Bijzondere Beleggingscriteria ASN Bank en Issuepaper Mensenrechten.	Ja, beleid is openbaar.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, uitgedeeld aan de medewerkers, trainingen mensenrechten verzorgd. Training arbeidsrechten wordt ontwikkeld.	Ja, in Jaarverslag 2008 wordt gerapporteerd over training.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	N.v.t.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, voordat bedrijven toegelaten worden tot beleggingsuniversum wordt een duurzaamheidsonderzoek gedaan, inclusief gesprek met bedrijf. Voor kleding is een test gedaan om te kijken wat realistisch is om te vragen over arbeidsomstandigheden.	Ja. Format duurzaamheidstoets (geen criteria). Resultaat onderzoek over arbeid, ketenbeheer en kledingsector.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	Ja, met behulp van de Bijzondere Beleggingscriteria en een screening van bedrijven wordt een lijst met goedgekeurde en afgekeurde bedrijven gecreëerd.	Ja. Rapportage in Jaarverslag 2009. Lijsten goedgekeurde en afgekeurde bedrijven met toelichting op de website.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	Ja.	Ja. Rapportage in Jaarverslag 2009.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Ja, de bank belegt alleen in bedrijven die zich hieraan committeren.	Ja, lijsten goedgekeurde en afgekeurde bedrijven met toelichting op de website.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Ja, de bedrijven die in het beleggingsuniversum zijn opgenomen worden regelmatig opnieuw onderzocht op basis van publiek beschikbare informatie en als het mogelijk is ook auditrapporten en certificaten.	Ja. Resultaat onderzoek over arbeid, ketenbeheer en kledingsector.

Score: 5

ASN Bank investeert alleen in bedrijven in de kledingsector die zich committeren aan goede arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen en onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met haar beleid handelen.

3.2.5 Friesland Bank

Friesland Bank biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja.	Ja, beleid is openbaar.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, bekend gemaakt middels website en ad hoc besproken tijdens werkoverleggen	Behalve website geen.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee	N.v.t.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, maar risico op arbeidsrechtenschending is daarin niet gestructureerd en geformaliseerd opgenomen.	Nee.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	Nee.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	N.v.t.	N.v.t.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Bij een kledingproducent is een clause over arbeidsrechten in de kredietovereenkomst opgenomen. Bij kledingafnemers gebeurt dit niet.	Ja.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Nee.	N.v.t.

Score: 3

De bank heeft een beleid voor de kledingsector en bij één kledingproducent heeft dat geleid tot een clause over arbeidsrechten in de kredietovereenkomst. Arbeidsrechten spelen echter niet structureel een rol bij de beoordeling van de financiering van kledingafnemers.

3.2.6 ING Bank

ING Bank biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten en belegt ook met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, de Human Rights Policy en Sector Policy Manufacturing and Agriculture zijn o.a. van toepassing op de kledingsector.	Ja, beleid is ingezien.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, het staat op intranet en er worden trainingen gegeven. Het ESR Team geeft een intern kwartaalrapport uit.	Ja, een kwartaalrapport van het ESR Team is ingezien.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	N.v.t.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Voor de kredietaanvragen wel. Of engagement door vermogensbeheer wordt uitgevoerd hangt af van factoren als positie van de bank.	Ja, gespreksverslagen met Nederlandse kledingbedrijven en afwijzing leningaansvraag ingezien.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	Ja. In bedrijven die door ESR team van leningen zijn uitgesloten wordt ook niet belegd.	Ja.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	Nee.	N.v.t.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Bij nieuwe leningen maakt ING sinds 2006 bindende afspraken over arbeidsrechten, bijvoorbeeld door een clause in de kredietovereenkomst die naleving van ILO-conventies vraagt. Bij klant die niet zelf produceert vraagt de clause om compliance met leverancier-richtlijnen.	Standaard clause voor maakindustrie ingezien. Geen clause gezien die betrekking heeft op toeleveringsketen.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Ja, er worden rapporten over voortgang van de afspraken opgesteld door bedrijf en/of externe adviseurs. Bedrijven met hoog risico worden extra gemonitord.	Ja, een samenvatting van een auditrapport en vervolgaudits zijn ingezien. Geen rapportage over nadere afspraken.

Score: 4

Bij nieuwe leningen in de kledingsector neemt ING Bank sinds 2006 bindende afspraken over arbeidsrechten in de kredietovereenkomst op. Dit gebeurt met kledingproducenten en met kledingsafnemers. De clause in het contract heeft in dat laatste geval betrekking op de toeleveringsketen. De bank onderzoekt ook jaarlijks, door middel van auditrapporten of onderzoeken door externe adviseurs, of bedrijven zich aan de afspraken houden. Het voorgaande zou leiden tot een score 5, maar omdat ING Bank de antwoorden over bindende afspraken met kledingafnemers onvoldoende met documentatie kon onderbouwen komt de score op een 4.

Voor wat betreft beleggingen met eigen geld heeft ING Bank geen expliciete voorkeur voor bedrijven die zich aan goede arbeidsrechten en -voorwaarden committeren. Dit zou tot een score 3 leiden.

De gemiddelde score van financieringen en beleggingen komt op 3,5 - wat is afgerond naar een 4.

3.2.7 Rabobank

Rabobank biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, de Human Rights Policy bevat elementen t.a.v. arbeidsrechten, namelijk discriminatie, dwangarbeid, kinderarbeid en werkomstandigheden. Voor de textielsector is ook de Cotton Supply Chain Policy van toepassing.	Ja, beide documenten konden worden ingezien.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, op intranet is zijn zowel beleidstukken als benodigde instrumenten en achtergrondrapporten beschikbaar. Er zijn bijeenkomsten over het beleid en de werkwijze. Er zijn trainingen over het gebruik van client assessment tool Gaia.	Ja, de client assessment tool Gaia kon worden ingezien en trainings- en presentatiemateriaal is getoond.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank voert collectieve dialoog met sector	Ja, Rabobank Foundation is mede initiatiefnemer van het project Better Cotton Fast Track Program om gecertificeerde katoen op de markt te brengen. Dit is onderdeel van het Better Cotton Initiative en opgezet i.s.m. IDH en een aantal grote retailers.	Ja, achtergrondinformatie over het initiatief is overhandigd.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, de relatiemanager moet voor elke klant een CSR Assessment (Gaia) doorlopen waarvoor gesprekken nodig zijn. Ook als er misstanden worden geïdentificeerd zal de bank in gesprek gaan.	Ja, een in het verleden middels Gaia uitgevoerde client assessment is getoond.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	N.v.t.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	N.v.t.	N.v.t.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Er kunnen voorwaarden worden gesteld waaraan klant moet voldoen voordat krediet wordt verstrekt. Afspraken met de klant ten aanzien van arbeidsrechten in het bedrijf of in de keten worden in eigen relatiebeheersysteem vastgelegd. Vanaf maart 2010 bestaat optie om deze afspraken in de kredietovereenkomst op te nemen, maar dat is nog niet gebeurd.	Ja.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Klant moet aantonen dat het de afspraken nakomt met behulp van bedrijfsrapporten, audits of certificaten.	Nee.

Score: 3

Vanaf maart 2010 hebben accountmanagers van de Rabobank de mogelijkheid om met cliënten in de kledingsector bindende afspraken in kredietovereenkomsten vast te leggen over arbeidsrechten in de toeleveringsketen, zodat het niet naleven van de afspraken tot ontbinding van de kredietovereenkomst kan leiden. Tot nu is die mogelijkheid echter nog niet gebruikt.

3.2.8 Robeco Direct

Robeco Direct belegt met eigen geld in obligaties van bedrijven maar biedt geen financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, Robeco volgt het beleid van de Rabobank. De Human Rights Policy bevat elementen t.a.v. arbeidsrechten, namelijk discriminatie, dwangarbeid,	Ja, beleidstukken zijn ingezien.

Indicator	Respons bank	Documentatie
	kinderarbeid en werkomstandigheden.	
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, alle medewerkers krijgen een introductieseminar waar beleid wordt uitgelegd. Portfolio managers hebben toegang tot de databases van SAM en EIRIS waarin ESG-informatie over bedrijven staat.	Nee.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	Nee
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, de afdeling Responsible Investing onderneemt namens Robeco Direct engagement met ondernemingen die deel uitmaken van het beleggingsuniversum van de Robeco Groep.	Ja, kwartaalrapportage op website.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	ESG factoren maken een integraal onderdeel uit van het selectieproces. Bedrijven met een aantoonbaar goede inbedding van ESG policies krijgen een hogere score.	Nee
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	De bank heeft geen beleggingen in aandelen en kan dus niet stemmen op aandeelhoudersvergaderingen.	Nvt.
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Bank verstrekt geen krediet aan bedrijven en belegt niet alleen in kledingbedrijven die zich aan goede arbeidsrechten en -voorwaarden committeren.	Nee
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	In het kader van de engagement strategie wordt met veel bedrijven gepraat en worden hun prestaties gevolgd.	Ja, kwartaalrapportage op website.

Score: 3

Robeco Direct belegt op beperkte schaal in obligaties van kledingbedrijven. Met deze kledingbedrijven worden gesprekken gevoerd over sociale- en milieu-issues (engagement) en in het beleggingsproces wegen deze onderwerpen mee als beleggingskeuzes worden gemaakt. Robeco Direct heeft echter geen expliciete voorkeur om alleen te beleggen in kledingbedrijven die zich aan goede arbeidsrechten en -voorwaarden committeren.

3.2.9 SNS Bank / SNS Regiobank

SNS Bank en SNS Regiobank bieden financieringen (hypotheekleningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, arbeidsrecht is opgenomen in het kredietbeleid.	Ja, beleid is bekend.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, onderdeel van reguliere communicatie naar medewerkers.	Nee.

Indicator	Respons bank	Documentatie
	Aandacht bij introductieprogramma nieuwe medewerkers.	
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	Nee.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Nee.	
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	N.v.t. Bank belegt niet voor eigen rekening.	
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	N.v.t. Bank belegt niet voor eigen rekening.	
Bank maak bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Nee.	
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Nee.	

Score: 1

Hoewel vanaf begin juni geprobeerd is om een interview te houden met medewerkers van SNS Bank en SNS Regiobank, is het deze banken niet gelukt om voor 1 september een afspraak in te plannen. Wel hebben de banken een korte schriftelijke reactie gegeven op de vragenlijst. De verstrekte informatie was echter niet toereikend genoeg voor het opstellen van een beoordeling. SNS Bank en SNS Regio Bank hebben laten weten de benadering van dit praktijkonderzoek te zwaar vinden ten opzichte van hun betrokkenheid bij de kledingsector die bestaat uit hypothecaire kredietverlening aan individuele kledingzaken. Om deze reden gaven de betrokken bankmedewerkers er de voorkeur aan om hun tijd te besteden aan andere zaken dan aan een interview voor dit onderzoek.

Op basis van het voorgaande wordt geoordeeld dat SNS Bank en SNS Regio Bank geen, of in ieder geval onvoldoende, inzicht willen geven in de toepassing van hun beleid in de praktijk.

3.2.10 Triodos Bank

Triodos Bank biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, de financierings- en beleggingscriteria.	Ja, beleid staat op de website.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, middels plenair overleg en werkoverleggen en bijeenkomsten voor nieuwe medewerkers. Wijziging van de criteria wordt in nieuwsbrief vermeld.	Voorbeeld van nieuwsbrief en powerpointpresentaties van de maandagochtendbijeenkomst zijn opgestuurd.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	N.v.t.
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Ja, maatschappelijke meerwaarde, business plan	Ja, het format van een standaard kredietvoorstel en een voorbeeld

Indicator	Respons bank	Documentatie
	en bedrijfsbeleid komt hierbij aan de orde. Wanneer er na kredietverlening een casus is ontstaan wordt bedrijf gevraagd hoe het dit gaat oplossen.	van een omschrijving door een accountmanager of de klant voldoet aan de financieringscriteria is opgestuurd.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	N.v.t.. Bank belegt niet voor eigen rekening.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	N.v.t. Bank belegt niet voor eigen rekening.	N.v.t.
Bank maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Ja, in de kredietovereenkomst worden de financieringscriteria als bijlage opgenomen en ondertekend door de klant.	Ja, format standaard kredietvoorstel ingezien.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Ja. Er vindt jaarlijks revisie plaats waarin het beleid van de klant wordt geëvalueerd, mede aan de hand van auditrapporten.	Ja.

Score: 5

De klant ondertekent, als onderdeel van de kredietovereenkomst, een verklaring dat hij voldoet aan de minimumeisen van de Triodos Bank. Hierin staan expliciet eisen ten aanzien van arbeidsrechten in de toeleveringsketen opgenomen. De bank onderzoekt jaarlijks, door middel van gesprekken met de klant en beschikbare auditrapporten, of de klant en zijn toeleveranciers zich aan deze afspraken houden. Zo nodig worden aanvullende afspraken gemaakt.

3.2.11 Van Lanschot Bank

Van Lanschot Bank biedt financieringen (leningen) aan bedrijven en projecten, maar belegt niet met eigen geld in aandelen en obligaties van bedrijven.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank heeft relevant beleid voor arbeidsrechten in de kledingsector	Ja, de bank heeft een aantal collectieve standaarden omarmd: de ILO fundamentele arbeidsrechten, UN Global Compact en UN PRI.	Ja, beleid staat op website.
Beleid is gecommuniceerd binnen organisatie	Ja, middels personeelsmagazine, jaarverslag en training over MVO en de presentatie hiervan voor klanten.	Ja. Diverse nummers van het magazine Balans, het maatschappelijk jaarverslag en de presentatie over het MVO beleggingsbeleid voor personeel en klanten.
Bank voert collectieve dialoog met sector	Nee.	N.v.t.

Indicator	Respons bank	Documentatie
Bank voert individuele gesprekken met bedrijven	Nee, het risico op arbeidsrechtenschendingen wordt nog niet betrokken in de procedure voor kredietverstrekking.	N.v.t.
Bank heeft voorkeur voor beleggingen in bedrijven die op dit punt beter scoren	Nee.	N.v.t.
Bank stemt op aandeelhoudersvergadering	Nee.	N.v.t.
Bank maakt bindende afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in hun toeleveringsketen of investeert alleen in bedrijven die zich hieraan committeren	Nee, nog niet.	N.v.t.
Bank onderzoekt proactief of bedrijven in overeenstemming met beleid handelen	Nee.	N.v.t.

Score: 2

De bank heeft een beleid voor de kledingsector, maar kan niet aantonen dat dit leidt tot concrete acties richting de kledingsector.

3.3 Overzicht scores

Een overzicht van de praktijkcores die aan de banken zijn toegekend voor de implementatie van hun bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten in de kledingsector staat in Tabel 4. De tabel vermeldt daarnaast de scores die aan de toegekend in de laatste update van de Eerlijke Bankwijzer voor hun beleid op het gebied van de maakindustrie en arbeidsrechten.

Tabel 4 Banken, arbeidsrechten en kleding: beleid en praktijk

Bank	Beleidscore Arbeidsrechten	Beleidscore Maakindustrie	Praktijkscore Kleding
ABN Amro Bank*	3	2 / 3	3
Aegon Bank	3	1	2
ASN Bank	5	5	5
Friesland Bank	3	4	3
ING Bank	4	3	4
Rabobank	4	2	3
Robeco Direct	4	2	3
SNS Bank	4	3	1
SNS Regio Bank	4	3	1
Triodos Bank	5	5	5
Van Lanschot	3	1	2

* ABN Amro Bank is op 1 juli 2010 gefuseerd met Fortis Bank Nederland.

Legenda:

1 = slecht;
2 = onvoldoende;
3 = matig;
4 = voldoende;
5 = goed.
n.a. = niet actief op dit gebied

Twee banken - SNS Bank en SNS Regio Bank - kregen de laagste score (een 1), omdat zij onvoldoende meewerkten aan het onderzoek. Twee banken - Aegon Bank en Van Lanschot Bank - hebben wel beleid op het gebied van arbeidsrechten, maar passen dit beleid niet toe op hun investeringsbeslissingen met betrekking tot bedrijven in de kledingsector en scoren daarom een 2.

Zeven van de elf banken - ABN Amro Bank, ASN Bank, Friesland Bank, ING Bank, Rabobank, Robeco Direct en Triodos Bank - hebben hun bankbeleid ten aanzien arbeidsrechten wel in meer of mindere mate in hun investeringsprocessen geïmplementeerd, waardoor ze tenminste een 3 scoren. Er zijn echter wel verschillen tussen deze banken in de mate waarin zij kledingproducenten en kledingsafnemers - inclusief hun toeleveringsketen - doorlichten voordat een krediet verstrekt wordt. Ook zijn er verschillen wat betreft het vastleggen van afspraken over arbeidsrechten in kredietovereenkomsten.

Triodos Bank doet dat van oudsher al en ook ING Bank doet dat sinds 2006 bij nieuwe leningen in deze sector. Het niet nakomen van zulke afspraken kan dan tot ontbinding van de kredietovereenkomst leiden. ABN Amro Bank en Frieslandbank hebben tot nu toe met 1 of 2 kledingproducenten dergelijke bindende afspraken gemaakt, terwijl Rabobank in maart 2010 heeft vastgelegd dat te zullen gaan doen bij klanten waarbij mogelijk arbeidsrechten-issues spelen.

Als beleggende bank kan ASN Bank geen afspraken vastleggen in kredietovereenkomsten, maar de bank belegt wel uitsluitend in bedrijven die zich committeren aan hoge arbeidsrechtenstandaarden. Robeco Direct laat arbeidsrechten wel meewegen bij de keuze van beleggingen, maar stelt een goed beleid op dit gebied niet als harde voorwaarde. In de volgende paragraaf zullen de bevindingen van het onderzoek per thema verder geanalyseerd worden.

3.4 Analyse

3.4.1 Activiteit in de sector

Alle elf onderzochte banken zijn actief in de kledingsector door middel van beleggingen en/of kredietverlening. Wel gaven de meeste banken aan dat het aandeel van de kledingsector in het totaal van de leningen en/of hun beleggingen voor rekening zeer klein is.

Toch verstrekken ING, Rabobank en ABN Amro Bank wel leningen aan een aantal grote kledingbedrijven - voornamelijk retailers, geen producenten. Rabobank investeert daarnaast ook in katoenproducenten in het buitenland. Van Lanschot, Friesland Bank en Triodos Bank zeggen vooral de wat kleinere kledingwinkels te financieren en een enkele producent. Aegon Bank, ASN Bank en Robeco Direct beleggen op kleine schaal in kledingbedrijven.

3.4.2 Opstellen en communicatie beleid

Dat de sector niet van groot belang is voor de Nederlandse banken is ook vaak de reden dat er geen apart beleid is opgesteld voor de sector. Het algemene arbeidsrechtenbeleid van de banken is wel altijd óók van toepassing op de kledingsector. Rabobank en ING hebben daarnaast een apart beleid voor deze sector en bij ABN Amro Bank zal de Guidance Duurzaamheid Fashion na een stakeholderdialoog en daarop volgende verbeteringen worden ingezet als CSR Risk Policy voor de textiel- en kledingsector.

Medewerkers (relatiemanagers, accountmanagers, kredietanalisten, portfoliomanagers, engagementspecialisten, riskmanagers) krijgen trainingen over het beleid en over het gebruik van de procedures. Introductiebijeenkomsten of werkprogramma's worden het meest genoemd, alsmede reguliere communicatiemiddelen zoals de (interne) website en personeelsblad. Bij Triodos Bank, ABN Amro Bank en Rabobank worden aparte bijeenkomsten over het arbeidsrechten- en duurzaamheidsbeleid van de bank gehouden.

3.4.3 Implementatie voor beleggingen

Een beperkt aantal banken - Aegon Bank, ASN Bank, ING Bank en Robeco Direct - belegt voor eigen rekening in kledingbedrijven. Voor de beleggingen wordt door ING Bank, Robeco Direct en ASN Bank informatie gezocht over de kledingbedrijven en hun beleid ten aanzien van arbeidsrechten. ING gebruikt die informatie vooral om bedrijven waar een engagement traject geen zin meer heeft uiteindelijk uit te sluiten van beleggingen (in kledingsector nog niet voorgekomen) en Robeco Direct weegt de informatie mee in het beleggingsproces. ASN Bank geeft duidelijk de voorkeur aan bedrijven die het beter doen op dit gebied. ASN Bank publiceert daarnaast de voor beleggingen goed- en afgekeurde bedrijven op haar website en stemt op de aandeelhoudersvergaderingen. ING heeft dit laatste beperkt tot haar (duurzame) fondsen. ASN Bank onderzoekt eens in de drie jaar opnieuw of de goedgekeurde bedrijven nog steeds aan de criteria voldoen. Dit gebeurt pro-actief, dus ook als er geen aanleiding voor is vanwege NGO- of media-rapportages.

3.4.4 Implementatie voor kredietverlening

Niet alle banken zijn actief op het gebied van kredietverlening. Bij de banken die dat wel zijn - ABN Amro Bank, Friesland Bank, ING Bank, Rabobank, SNS Bank, SNS Regio Bank, Triodos Bank en Van Lanschot - is een vast onderdeel van de procedure dat met de cliënt een of meerdere gesprekken worden gehouden, dat diens boeken worden onderzocht en dat het bedrijf wordt bezocht. Tijdens dit cliëntonderzoek letten de banken in toenemende mate ook op de vraag of maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) verankerd is in de bedrijfsvoering van de klant. Bij vijf banken wordt hier in meer of mindere mate aandacht aan besteed tijdens het cliëntonderzoek ten behoeve van de kredietverlening: ABN Amro Bank, Frieslandbank, ING Bank, Rabobank en Triodos Bank.

De aanpak van het cliëntonderzoek ten aanzien van MVO-aspecten kan echter erg verschillen, uiteenlopend van een gesprek waar het bedrijf wordt gevraagd naar zijn maatschappelijke meerwaarde tot een *risk assessment* waar de hele keten met naam en toenaam in kaart wordt gebracht. Ook heeft de accountmanager vaak een aantal hulpmiddelen tot zijn beschikking waarmee bijvoorbeeld de informatie kan worden doorlopen en opgeslagen, lijsten en rapporten met een overzicht van risico's per sector of land kunnen worden opgezocht of zelfs gebruik kan worden gemaakt van een speciale, aangepaste zoekmachine. Bij Rabobank zijn deze hulpmiddelen bovendien in één instrument ondergebracht, wat het voor de relatiemanager veel gemakkelijker maakt om een gesprek over MVO met de klant aan te gaan en het voor de afdeling riskmanagement eenvoudiger maakt om de risico's per klant en per sector te overzien.

Op basis van een cliëntonderzoek zou de bank de cliënt kunnen afwijzen als hij niet aan het bankbeleid ten aanzien van arbeidsrechten voldoet. ING Bank, Rabobank en ASN Bank geven aan dat vanwege het risico op arbeidsrechtenschendingen inderdaad bedrijven als klant geweigerd zijn. Andere banken vertelden dat ze dit niet bijhouden en dat er vele bedrijven en kredietaanvragen om diverse redenen geweigerd worden.

3.4.5 Afspraken in kredietovereenkomsten

Na het accepteren van het bedrijf als klant, volgt de acceptatie van de specifieke kredietaanvraag en het opstellen van een kredietovereenkomst. Zonder uitzondering worden in deze kredietovereenkomst een groot aantal afspraken vastgelegd waaraan de klant zich moet houden, zoals het regelmatig overleggen van een financiële rapportage en het handhaven van een minimum solvabiliteitsverhouding. Houdt de klant zich niet aan de afspraken, dan heeft de bank het recht om bijvoorbeeld zijn krediet direct terug te vragen of - in het uiterste geval - beslag te laten leggen op (een deel van) de bezittingen van de klant. In de kredietovereenkomst kan de bank ook afspraken vastleggen over arbeidsrechten en -voorwaarden bij de klant en diens toeleveranciers. Terwijl dit standaard gebeurt ten aanzien van financiële afspraken, worden over arbeidsrechten en -voorwaarden nauwelijks afspraken vastgelegd in kredietovereenkomsten.

Alleen Triodos Bank maakt al van oudsher bindende afspraken over niet-financiële criteria zoals arbeidsrechten. De klant moet als onderdeel van de overeenkomst de financieringscriteria van Triodos Bank ondertekenen. Ook ING Bank neemt bij nieuwe leningen in de kledingsector sinds 2006 bindende afspraken over arbeidsrechten in de kredietovereenkomst op. De clause in het contract kan, waar van toepassing, ook betrekking hebben op de toeleveringsketen. Vanaf maart 2010 hebben accountmanagers van de Rabobank ook deze mogelijkheid, maar tot nu is die mogelijkheid nog niet gebruikt.

ABN Amro Bank en Frieslandbank hebben tot nu toe met 1 of 2 kledingproducenten dergelijke bindende afspraken gemaakt. Door ABN Amro Bank en Rabobank worden wel afspraken vastgelegd in het relatiemanagementsysteem zodat ze kunnen worden gemonitord. Mocht er al tijdens de kredietaanvraag of later als het krediet is verleend sprake zijn van arbeidsrechtenschendingen, dan wordt dit besproken met de klant en worden vervolgacties genoteerd.

De meeste banken stelden het maken van dit soort afspraken en de controle ervan met name bij de kleinere kledingdetailisten ingewikkeld te vinden. Ze vinden het moeilijk om de vraag te beantwoorden wat ze eigenlijk van een zelfstandige winkelier in Nederland op het gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) en arbeidsrechten in de toeleveringsketen kunnen eisen. Een aantal banken die alleen relaties hebben met kleine detailisten hebben vond het ook niet zo belangrijk om in de kredietovereenkomsten met deze klanten afspraken vast te leggen, omdat de invloed op de toeleveringsketen van een kleine detailist als minimaal beoordeeld wordt.

De invloed op de toeleveringsketen van de groothandel, van kledingbedrijven met een eigen merk en van detailhandelsketens die een eigen productielijn onder private label verkopen wordt unaniem als veel groter gezien. Een aantal banken heeft geen kredietovereenkomsten met dit soort bedrijven en kan daar dus niets over zeggen. Maar ook de banken die met dit soort bedrijven wel overeenkomsten hebben leggen daarin geen afspraken ten aanzien van arbeidsrechten en -voorwaarden vast.

3.4.6 Monitoring

Naast het vastleggen van afspraken, bij voorkeur in de kredietovereenkomst, is het ook van belang dat de bank blijft nagaan of de klant zich wel aan deze afspraken houdt. De bank kan zelf en op eigen initiatief regelmatig onderzoeken of het bedrijf waarin geïnvesteerd wordt zich aan de gestelde criteria houdt - bijvoorbeeld door bestaande audits van het bedrijf en diens toeleveranciers te evalueren of door zelf eigen onderzoek te doen. Wanneer blijkt dat het bedrijf zich onvoldoende aan de criteria houdt moeten stappen worden gezet: aanvullende afspraken, inclusief tijdspad en de afspraak dat niet naleving tot beëindiging van de relatie leidt.

ABN Amro Bank, ASN Bank, ING Bank, Rabobank en Triodos Bank gaven aan bij de cliënt om rapportages te vragen, ook over arbeidszaken. Dit kunnen rapportages van externe adviseurs zijn, certificaten of auditrapporten van controleurs die het bedrijf heeft ingehuurd. Willen klanten hieraan niet meewerken of uiteindelijk geen verbetering aantonen dan zeggen deze banken uiteindelijk te bekijken of het mogelijk is om de relatie te verbreken. Maar als geen duidelijke afspraken ten aanzien van arbeidsrechten en -voorwaarden in de kredietovereenkomst zijn opgenomen, zal dat in de praktijk pas mogelijk zijn als de looptijd van de kredietovereenkomst is verstreken.

3.4.7 Dialoog met de sector

Ook ten aanzien van het voeren van een collectieve dialoog met de kledingsector waren veel banken sceptisch. Wanneer je als bank een klein belang hebt in een sector is het niet voor de hand liggend om met de sector een collectieve dialoog aan te gaan. Anderzijds onderkennen de banken wel de risico's die met de sector gemoeid zijn: een aantal heeft de sector als risicovol aangemerkt en daarom speciaal beleid opgesteld. Rabobank ziet het nut wel in van een collectieve dialoog en probeert middels haar deelname aan het Better Cotton Initiative (via het Better Cotton Fast Track Program) de sector te stimuleren om te verduurzamen en een standaard te ontwikkelen. Die ze daarna, zo is de gedachte, zouden kunnen gebruiken als voorwaarde of advies richting nieuwe klanten. Met diezelfde gedachtegang is ABN Amro Bank betrokken bij onder andere de Green Competition van de Amsterdam International Fashion Week.

3.5 Aanbevelingen

Zeven van de elf onderzochte banken hebben hun bankbeleid voor arbeidsrechten in hun investeringsprocessen geïmplementeerd en scoren daarmee tenminste een 3. Niettemin zijn er voor hen, en voor de banken die nog niet zo ver zijn of dit niet konden aantonen, nog een aantal verbeteringen mogelijk:

- Met name voor de banken die hun beleid nog niet of nauwelijks hebben geïmplementeerd in hun investeringsprocessen geldt dat ze de gesprekken en cliëntonderzoeken op dit gebied verder kunnen formaliseren. Het beleid zou met behulp van instrumenten als vragenlijsten, 'risicofilters' of 'checklists' vertaald kunnen worden naar de praktijk, zodat accountmanagers duidelijke handvaten krijgen voor het beoordelen van het beleid van klanten ten aanzien van arbeidsrechten in de toeleveringsketen. De informatie die over de cliënt publiek beschikbaar is en die de cliënt overhandigt tijdens gesprekken zou, net als het businessplan en andere documenten om de kredietwaardigheid vast te stellen, moeten worden gedocumenteerd en beoordeeld volgens de criteria van het duurzaamheidsbeleid van de bank. Ook bij beleggingen moet het onderzoek naar arbeidsrechten geformaliseerd worden.
- Kredietverlenende banken zouden consequent afspraken met cliënten over arbeidsrechten en -voorwaarden in kredietovereenkomsten moeten vastleggen. Met de cliënt kan bijvoorbeeld worden afgesproken dat hij jaarlijks een rapportage overhandigt met de resultaten van de audits bij kledingproducenten en dat hij laat zien hoe is omgegaan met gesignaleerde problemen in de toeleveringsketen. Zulke afspraken leggen sommige banken nu vast in hun relatiemanagementsysteem, maar het verdient grote voorkeur om ze ook in de kredietovereenkomst op te nemen. Op deze manier wordt aan niet-financiële criteria even veel waarde gehecht als aan financiële criteria die de bank hanteert voor het verstrekken van financiering. Tevens geeft de bank een duidelijke boodschap af over wat ze belangrijk vindt: de bank kan immers de kredietovereenkomst opzeggen als mocht blijken dat de klant zich niet aan de afspraken houdt.
- Als een investering eenmaal gedaan is, kunnen banken regelmatig onderzoeken of bedrijven in overeenstemming met het bankbeleid handelen en de afspraken die zijn gemaakt ook naleven. We noemen dit pro-actief onderzoek: niet alleen achteraf reageren wanneer de media of NGO's hen op een probleem bij een bedrijf of diens toeleverancier wijst. Als de bank de met cliënten gemaakte afspraken - of de criteria waarop een beleggingskeuze is gebaseerd - serieus neemt, laat zij onderzoek naar de naleving ervan niet over aan media of NGO's.
- Een belangrijk referentiepunt voor banken is de binnenkort te publiceren lijst van erkende multi-stakeholder initiatieven in de kledingsector, die in het kader van het Programma Duurzaam Inkopen Overheid wordt gepubliceerd. Banken weten van kledingbedrijven die bij deze initiatieven zijn aangesloten dat ze moeten voldoen aan afspraken en regels met betrekking tot de naleving van fundamentele arbeidsnormen in de toeleveringsketen en de monitoring en verificatie daarvan. Dit helpt de bank om de juiste investeringskeuzes te maken en geeft de bank zekerheid dat het betreffende bedrijf alles in het werk stelt om de naleving van deze fundamentele normen na te leven, te controleren en indien nodig de situatie te verbeteren. Omdat aansluiting bij een van deze multi-stakeholder initiatieven (zie paragraaf 1.6.2) de risico's voor de bank beperkt, zou de bank dit kunnen stimuleren door aangesloten bedrijven lagere tarieven voor kredieten te bieden of door uitsluitend in aangesloten bedrijven te beleggen.

- Om de kledingsector te stimuleren bij het zoeken naar oplossingen voor de arbeidsrechten- (en milieu)problematiek kunnen banken meer de dialoog met de sector als geheel zoeken. Bijvoorbeeld door contact op te nemen met een branche-organisatie als MODINT, door initiatieven als Fair Wear Foundation of het Better Cotton Initiative te ondersteunen of door een bijeenkomst over verantwoord ketenbeheer te organiseren voor klanten.
- De hierboven genoemde aanbevelingen vragen inspanningen van banken. Sommige banken zullen hier tegenop zien, omdat hun betrokkenheid bij de kledingsector maar vrij beperkt is. In dat geval lijkt een herbezinning wenselijk: hun klanten en het bredere publiek verwachten immers dat zij niet direct of indirect betrokken zijn bij de financiering van schendingen van arbeidsrechten. Als een bank niet in staat is om dat te garanderen ten aanzien van zijn investeringen in een bepaalde sector, zoals de kledingsector, dan moet de bank overwegen of ze in die sector nog wel actief wil blijven. Ten aanzien van de sectoren waarin de bank actief is mag een actieve betrokkenheid bij het oplossen van de duurzaamheidsvraagstukken in deze sector gevraagd worden. Kan of wil de bank dat niet opbrengen, dan zijn de belangen van de bank en de sector meer gediend bij een duidelijke keuze van de bank om niet in deze sector te investeren. In plaats daarvan kan de bank dan zijn aandacht richten op het zoeken naar oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken in andere sectoren, waar de bank wel een grote betrokkenheid bij heeft.

Bijlage 1 Problematische kledingproducenten en hun afnemers

Problematische kledingproducent(en)	Afnemers	Achtergrondinformatie
Niet openbaar gemaakt	<ul style="list-style-type: none"> • C&A • Miss Etam • M&S Mode (onderdeel van Maxeda) • Prénatal • WE 	Leefbaar Loon Campagne SKC 2009 http://www.schonekieren.nl/activiteiten/leefbaar-loon
Niet openbaar gemaakt	<ul style="list-style-type: none"> • Tesco • WalMart • Carrefour • Aldi • Lidl 	Giants Better Bargain http://www.cleanclothes.org/campaigns/demand-change-from-the-worlds-giant-retailers
Desa Leather Co., Turkije	<ul style="list-style-type: none"> • Prada • Marks & Spencer 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions/victory-for-workers-in-turkey
PT Spotec, Indonesië en PT Panarub Industry, Indonesië	<ul style="list-style-type: none"> • Adidas 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions/new-jobs-for-unfairly-dismissed-union-leaders-in-indonesia
Body Fashion (Thailand) Ltd, Thailand	<ul style="list-style-type: none"> • Triumph International 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions/leaders-of-peaceful-protest-against-triumph-threatened-with-arrest-in-thailand
PT Mulia Knitting Factory, Indonesië	<ul style="list-style-type: none"> • Tommy Hilfiger • Polo Ralph Lauren 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions/indonesian-garment-workers-win-back-their-rights-after-lengthy-campaign
Spectrum, Bangladesh	<ul style="list-style-type: none"> • KarstadtQuelle • Scapino • Inditex (Zara) • Carrefour 	http://www.cleanclothes.org/news/action-for-safe-factories-in-bangladesh-on-5th-anniversary-of-spectrum-disaster
Hermosa, El Salvador	<ul style="list-style-type: none"> • WalMart • Puma 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/60
PT Tae HWA, Indonesië	<ul style="list-style-type: none"> • Fila 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/74
Fiber & Fabrics International Pvt Ltd, India	<ul style="list-style-type: none"> • G-Star 	http://www.schonekieren.nl/update-ffi-zaak-gesloten
Metracco, Turkije	<ul style="list-style-type: none"> • Pall Mall • Just Brands • Scotch & Soda 	http://www.schonekieren.nl/nederlandse-eigenaar-turkse-kledingfabriek-krijgt-huisbezoek-van-skc-en-fnv
A-One, Bangladesh	<ul style="list-style-type: none"> • C&A 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/86
BJ&B, Dominican Republic	<ul style="list-style-type: none"> • Nike • Adidas 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/72-workers-successfully-negotiate-settlement-at-bjab

Problematische kledingproducent(en)	Afnemers	Achtergrondinformatie
Paxar, Turkije	<ul style="list-style-type: none"> • Marks & Spencer • Adidas • WalMart • Levi Strauss & Co • Puma • C&A • Esprit • Nike • S.Oliver • Tommy Hilfiger 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/52
Gina Form Bra, Thailand	<ul style="list-style-type: none"> • Limited Brands (Victoria's Secret) • Warnaco (Calvin Klein) 	http://www.cleanclothes.org/urgent-actions-list/57
Niet openbaar gemaakt	<ul style="list-style-type: none"> • Primark 	http://www.labourbehindthelabel.org/resources/20/150-fashion-victims
Niet openbaar gemaakt	<ul style="list-style-type: none"> • Li & Fung 	http://www.playfair2008.org/index.php?option=com_content&task=view&id=104&Itemid=61

Bijlage 2 Vragenlijst

	Algemeen	
1.	Heeft de bank een beleid ten aanzien van arbeidsrechten? Wordt dit ook toegepast op de maakindustrie in het algemeen? En specifiek op de kledingsector?	
2.	Is dit beleid gecommuniceerd binnen de bank?	
3.	Zo nee, waarom niet? Gaat dit in de nabije toekomst veranderen? Verder naar vraag 5.	
4.	Zo ja, aan wie en op welke wijze heeft communicatie plaatsgevonden? Zijn medewerkers specifiek gewezen op het bestaan van het beleid? Wordt er regelmatig aan het beleid herinnerd?	
5.	Is het beleid geïmplementeerd in de investeringsprocessen van de bank (kredietverlening, beleggingen, emissiebegeleiding)?	
6.	Zo nee, waarom niet? Gaat dit in de nabije toekomst veranderen? Verder naar vraag 9.	
7.	Zo ja, op welke wijze heeft dit plaatsgevonden? Zijn er trainingen gegeven?	
8.	Is het beleid vertaald naar een praktische toepassing? Bijvoorbeeld in de vorm van checklisten of vragenlijsten?	
	Kledingsector	
9.	Als de bank geen specifiek beleid heeft voor kleding, wordt het algemene beleid voor arbeidsrechten ook toegepast op investeringen in de kledingsector?	
10.	Zo nee, waarom niet? Gaat dit in de nabije toekomst veranderen? Einde vragenlijst?	
11.	Zo ja, wat verstaat de bank onder de kledingsector?	
12.	Wordt wellicht een lijst bijgehouden van bedrijven met een risicoprofiel ten aanzien van arbeidsrechtenschending in de kledingsector?	
13.	Zijn vanwege dit risico ooit bedrijven geweigerd als cliënt?	
	Leningen aan kledingbedrijven	

14.	Welke procedure moet worden gevolgd als een kledingbedrijf een leningaanvraag doet?	
15.	Wordt zogenaamd cliëntenonderzoek uitgevoerd? Hoe ziet dit cliëntenonderzoek er concreet uit?	
16.	Wordt het risico op arbeidsrechtenschending hierin betrokken? Zo ja, wordt dan ook rekening gehouden met toeleveranciers van de cliënt en hoe ver wordt hierbij teruggedaan in de keten?	
17.	Vindt eventueel consultatie plaats bij NGO's of vakbonden?	
18.	Is de bank actief betrokken bij het voeren van de collectieve dialoog met de kledingsector? Zo ja, op welke wijze en met welke frequentie?	
19.	Wordt de (potentiële) cliënt gewezen op het beleid van de bank?	
20.	Zo ja, in welke vorm vindt dit plaats? Wat is de precieze inhoud van de informatie die wordt verstrekt?	
21.	Wordt de (potentiële) cliënt gevraagd naar zijn beleid op het gebied van arbeidsrechten? Waar wordt specifiek naar gevraagd?	
22.	Wanneer voldoet een beleid niet aan de normen van de bank? Welke actie wordt er dan genomen? Gaat de bank ook in gesprek met de (potentiële) cliënt?	
23.	Indien met betrekking tot de (potentiële) cliënt de bank bekend is met casussen op het gebied van arbeidsrechtenschending van het bedrijf of diens toeleveranciers, welke actie wordt er dan genomen? Gaat de bank ook in gesprek met de (potentiële) cliënt?	
24.	Indien de lening wordt verstrekt, bevat de overeenkomst dan bepaalde clausules of convenanten met betrekking tot arbeidsrechten? Zo ja, wat staat hier concreet in?	
25.	Op welke wijze wordt naleving van deze convenanten door de bank bewaakt? Wordt bijvoorbeeld gevraagd om certificaten of auditrapporten?	
26.	Welke gevolgen heeft het niet naleven van een convenant voor de lening	

	en/of de cliënt?	
27.	Indien bij bestaande cliënten na afsluiting lening een casus ontstaat op het gebied van arbeidsrechtenschending, welke actie wordt er dan genomen? Gaat de bank ook in gesprek met de cliënt?	
28.	Op welk moment zou de bank de cliëntrelatie verbreken? Is dit weleens voorgekomen?	
	Beleggingen in kledingbedrijven	
29.	Welke procedure moet worden gevolgd op het moment dat de bank wil beleggen in een kledingbedrijf?	
30.	Wordt een screening uitgevoerd? Hoe ziet deze screening er concreet uit?	
31.	Wordt het risico op arbeidsrechtenschending hierin betrokken? Zo ja, wordt dan ook rekening gehouden met toeleveranciers van de cliënt en hoe ver wordt hierbij teruggegaan in de keten?	
32.	Vindt eventueel screening plaats door bijv. ethical rating agencies, NGO's of vakbonden?	
33.	Is de bank actief betrokken bij het voeren van de collectieve dialoog met de kledingsector? Zo ja, op welke wijze en met welke frequentie?	
34.	Wanneer voldoet een kledingbedrijf niet aan de normen van de bank? Wordt er dan nog steeds in belegd?	
35.	Zo ja, wendt de bank dan haar invloed aan om met het bedrijf in gesprek te gaan of door te stemmen op aandeelhoudersvergaderingen?	
36.	Indien bij bestaande beleggingen een casus ontstaat op het gebied van arbeidsrechtenschending, welke actie wordt er dan genomen? Gaat de bank ook in gesprek met de cliënt?	
37.	Op welk moment zou de bank de belegging verkopen? Is dit weleens voorgekomen?	
	Monitoring	
38.	Op welke wijze monitort de bank dat haar beleid in de praktijk daadwerkelijk wordt nageleefd?	
39.	Is het beleid verankerd in de systemen bijv. middels autorisaties? Wat is de procedure hiervoor, wie is bevoegd?	

40.	Vindt (regelmatig) dossierreview plaats van nieuwe investeringen in kledingbedrijven?	
41.	Wordt van de afdelingen verlangd dat zij periodiek rapporteren over de uitgevoerde cliëntonderzoeken en de resultaten hieruit?	
42.	Neemt de bank maatregelen indien is geïnvesteerd in een kledingbedrijf terwijl dit volgens het beleid niet had mogen gebeuren? Wordt dit bekend gemaakt bij de medewerkers?	

Bijlage 3 Literatuurverwijzingen

- 1 Modebewust?, "MVO. Mode. Vezels", *Website Modebewust* (www.modebewust.nu), laatst bezocht 12 september 2010.
- 2 Modebewust?, "MVO. Mode. Vezels", *Website Modebewust* (www.modebewust.nu), laatst bezocht 12 september 2010.
- 3 Milieucentraal, "Kleding", *Website Milieucentraal* (www.milieucentraal.nl), laatst bezocht 12 september 2010.
- 4 Goede Waar & Co, "Productie van biologische katoen is toegenomen met 20 procent", *Website Goede Waar & Co*, 25 februari 2010.
- 5 Organic Exchange, "Industry integrity. GOTS", *Website Organic Exchange* (www.organicexchange.org), laatst bezocht op 12 september 2010.
- 6 ILRF, "Labor conditions in the Tajikistan cotton industry", *ILRF*, Augustus 2007.
- 7 Goede Waar & Co, "Linnen & vlas. Achtergrondinformatie", *Website Goede Waar & Co* (www.goedewaar.nl), laatst bezocht op 12 september 2010.
- 8 United States Department of Labour, "The Department of labor's list of goods produced by child labor or forced labor, Report required by the Trafficking Victims Protection Reauthorization Acts of 2005 and 2008", United States *Department of Labor*, September 2009.
- 9 Harkin, T., "Hard truths about Uzbek cotton", *Los Angeles Times*, 25 september 2009.
- 10 ILRF, "Labor conditions in the Tajikistan cotton industry", *ILRF*, Augustus 2007.
- 11 Harkin, T., "Hard truths about Uzbek cotton", *Los Angeles Times*, 25 september 2009.
- 12 Van Yperen, M., "Corporate social responsibility in the textile industry – International overview", *IVAM*, Juli 2008.
- 13 India Environment Portal, "United Colours of Industry", *India Environment Portal*, Februari 2005.
- 14 Goede Waar & Co, "Textiel verfmachine bespaart water", *Website Goede Waar & Co*, 5 juli 2010.
- 15 India Environment Portal, "United Colours of Industry", *India Environment Portal*, Februari 2005.
- 16 Van Yperen, M., "Corporate social responsibility in the textile industry – International overview", *IVAM*, Juli 2008.
- 17 Goede Waar & Co, "Kleding – Achtergrondinformatie", *Website Goede Waar & Co*, Laatst bezocht in september 2010.
- 18 Domoney, R., "Briefing on the Chinese garment industry", *Labour behind the label*, Februari 2007.
- 19 India Environment Portal, "United Colours of Industry", *India Environment Portal*, Februari 2005.
- 20 Van Yperen, M., "Corporate social responsibility in the textile industry – International overview", *IVAM*, Juli 2008.
- 21 United States Department of Labour, "The Department of labor's list of goods produced by child labor or forced labor, Report required by the Trafficking Victims Protection Reauthorization Acts of 2005 and 2008", United States *Department of Labor*, September 2009.
- 22 Fibre 2 Fashion, "Cotton sector carries stigma of child labour", *Fibre 2 Fashion*, 12 Januari 2010.
- 23 Fair Fashion, "Kledingindustrie", *Website Fair Fashion*, Bezocht in september 2010.

- 24 Fair Fashion, "Kledingindustrie", *Website Fair Fashion*, Bezocht in september 2010.
- 25 Clean Cloths Campaign, "Cashing in – Giant retailers, purchasing practices, and working conditions in the garment industry", *Clean Cloths Campaign*, Januari 2009.
- 26 Play Fair, "Clearing the hurdles: Steps to improving wages and working conditions in the global sportswear industry", *Play Fair*, April 2008.
- 27 Play Fair, "Clearing the hurdles: Steps to improving wages and working conditions in the global sportswear industry", *Play Fair*, April 2008.
- 28 Clean Clothes Campaign, "News: Action for safe factories in Bangladesh on 5th anniversary of Spectrum disaster", *Website Clean Clothes Campaign*, 11 april 2010, laatst bezocht op 27 augustus 2010.
- 29 Schone Kleren Kampagne, "Made by women – Gender, de mondiale kledingindustrie en de beweging voor rechten van vrouwelijke arbeiders", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007; Clean Cloths Campaign, "Cashing in – Giant retailers, purchasing practices, and working conditions in the garment industry", *Clean Cloths Campaign*, Januari 2009.
- 30 Ascoly, N. en C. Finney, "Made by Women. Gender, de mondiale kledingindustrie en de beweging voor rechten van vrouwelijke arbeiders", *Schone Kleren Kampagne*, 2007; Clean Cloths Campaign, "Cashing in – Giant retailers, purchasing practices, and working conditions in the garment industry", *Clean Cloths Campaign*, Januari 2009.
- 31 United States Department of Labour, "The Department of labor's list of goods produced by child labor or forced labor, Report required by the Trafficking Victims Protection Reauthorization Acts of 2005 and 2008", United States *Department of Labor*, September 2009.
- 32 Schone Kleren Kampagne, "Kinderarbeid", *Website Schone Kleren Kampagne*, Laatst bezocht in september 2010.
- 33 McDougall, D., "Child sweatshop shame threatens Gap's ethical image", *Persbericht No Sweat*, 28 oktober 2007.
- 34 Asia Floor Wage, "FAQ", *Website Asia Floor Wage*, Laats bezocht op 22 september 2010.
- 35 Schone Kleren Kampagne, "Persbericht", *Schone Kleren Kampagne*, 2 september 2009.
- 36 Hearson, M., "Cashing in. Giant retailers, purchasing practices, and working conditions in the garment industry", *Clean Clothes Campaign*, 29 januari 2009.
- 37 Clean Cloths Campaign, "Cashing in – Giant retailers, purchasing practices, and working conditions in the garment industry", *Clean Cloths Campaign*, Januari 2009.
- 38 Clean Clothes Campaign, "Urgent Actions: adidas: Stop Wearing Us Out!", *Website Clean Clothes Campaign*, 17 juni 2010, laatst bezocht op 27 augustus 2010.
- 39 Clean Clothes Campaign, "Urgent Actions: Trade Union Harassment Continues at Prada Supplier", *Website Clean Clothes Campaign*, 21 juni 2010, laatst bezocht op 27 augustus 2010.
- 40 Fair Fashion, "Kledingindustrie", *Website Fair Fashion*, Laats bezocht in september 2010.
- 41 ING Economisch Bureau, "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ook nu", *ING Economisch Bureau*, april 2009.
- 42 ING Economisch Bureau, "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ook nu", *ING Economisch Bureau*, april 2009; Fair Fashion, "Kledingindustrie", *Website Fair Fashion*, Laatst bezocht in September 2010.
- 43 Maquila Solidarity Network, "Clearing the Hurdles: Steps to Improving Wages and Working Conditions in the Global Sportswear Industry", *Play Fair 2008 Campaign*, april 2008.

- 44 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007.
- 45 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007; Maquila Solidarity Network, "Clearing the Hurdles: Steps to Improving Wages and Working Conditions in the Global Sportswear Industry", *Play Fair 2008 Campaign*, april 2008.
- 46 ING Economisch Bureau, "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ook nu", *ING Economisch Bureau*, april 2009.
- 47 ING Economisch Bureau, "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ook nu", *ING Economisch Bureau*, april 2009.
- 48 ING Economisch Bureau, "Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen ook nu", *ING Economisch Bureau*, april 2009.
- 49 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007; Pruett, D., "Looking for a quick fix. How weak social auditing is keeping workers in sweatshops", *Clean Clothes Campaign*, November 2005.
- 50 Maquila Solidarity Network, "Who's got the universal code?", *Maquila Solidarity Network*, Codes Memo # 23, April 2008.
- 51 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007.
- 52 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007
- 53 Hudig, K., "Van papier naar praktijk. Controle van gedragscodes in de kleding- en sportgoederenindustrie", *Schone Kleren Kampagne*, Februari 2007.